Government Oriental Library Series.

BIBLIOTHECA SANSKRITA—No. 12.

तैत्तिरीयसंहिता

भट्टभास्करमिश्रविरचितभाष्यसहिता.

THE TAITTIRÍYA SAṂHITÁ

OF THE

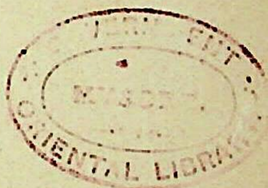
KṚISHṆA YAJUR-VEDA

WITH THE

COMMENTARY OF BHAṬṬABHÁ'SKARAMIS'RA.

Vol. V.

(Kanda III—Prasnas 1 to 5).

EDITED BY

A. MAHA'DEVA S'A'STRI, B. A.,
Curator, Government Oriental Library, Mysore,

AND

PANDITARATNAM K. RANGA'CHA'RYA,
Pandit, Government Oriental Library, Mysore.

Published under the Authority of the Government of His Highness the Maharaja of Mysore.

MYSORE:
PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS.
1896.

15-4-97

PREFATORY NOTE.

The portion comprised in this volume has been edited from the manuscripts found in the Sarasvatí-Bhaṇḍára of His Highness the Mahárája of Mysore, in the Sarasvatí-Mahal in Tanjore, in the Sanskrit Library of His Highness the Raja of Pudukotta, and in the Adyar Library (Madras).

A. M. S.

तृतीयकाण्डविषयानुक्रमणिका.

प्रथमः प्रपाठकः.

द्वितीयः प्रपाठकः.

पञ्चमप्रपाठकः

हरिः ओम्.

तैत्तिरीयसंहिता

भट्टभास्करमिश्रविरचितभाष्यसहिता.

तृतीयः काण्डः.

प्रथमः प्रश्नः.

प्रजापतिरकामयत प्रजास्सृजेयेति
स तपोऽतप्यत स सर्पानसृजत

[1]प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । अकामयत । प्रजा इति प्र-जाः । सृजेय । इति । सः । तपः । अतप्यत । सः । सर्पान् । असृजत । सः । अकामयत ।

एष निष्पावके शाके कुशिकान्वयजन्मना ।
भट्टभास्करमिश्रेण ज्ञानयज्ञः प्रकीर्तितः ॥

[1]औपानुवाक्यं काण्डं वैश्वदेवमारभ्यते । मन्त्रानाम्नाय तदानीमेव ब्राह्मणैर्विनियुज्यते । अनारभ्याधीतत्वाच्च प्रकृत्यर्थमेतत् । अत्र लिङ्गवचनाभ्यां विनियोगः । प्रायश्चात्र व्यामिश्रलिङ्गा मन्त्राः, ते च यथालिङ्गं नियम्यन्ते । तत्र दीक्षितवादं विधास्यंस्तदर्थं पुराकल्पं विदधाति—प्रजापतिरकामयतेत्यादि ॥ पूर्वं प्रजानां पतिरकामयत, प्रजास्सर्वास्सृजेयेति । सृज विसर्गे,

सोऽकामयत प्रजास्सृजेयेति स द्वि-
तीयमतप्यत स वयाꣳस्यसृजत
सोऽकामयत प्रजास्सृजेयेति स तृ-
तीयमतप्यत स एतं दीक्षितवाद-

प्रजा इति प्र—जाः । सृजेय । इति । सः । द्विती-
यम् । अतप्यत । सः । वयाꣳसि । असृजत । सः ।
अकामयत । प्रजा इति प्र—जाः । सृजेय । इति ।
सः । तृतीयम् । अतप्यत । सः । एतम् । दीक्षि-
तवादमिति दीक्षित—वादम् । अपश्यत् । तम् ।

दैवादिकोऽनुदात्तेत् । तौदादिक उदात्तेत् । तत्राद्यस्य विकरण-व्यत्ययः । द्वितीयस्य त्वात्मनेपदव्यत्ययः । स तथा कामयमानः तपोऽतप्यत 'अग्निष्टोमेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत '* इति प्रजासृष्ट्यर्थमग्निष्टोमेन यजमानः केवलं तप एवातप्यत । न दीक्षितवादमवदत् । 'तपस्तपः कर्मकस्यैव ' इति कर्मवद्भावः । किन्नाम पुनस्तत्तपः यत्सोतप्यत? उच्यते—'अङ्गिरसस्सुवर्गं लोकं यन्तोप्सु दीक्षातपसी प्रावेशयन्नप्सु स्नाति साक्षादेव दीक्षातपसी अव रुन्धे '† इत्यादि ब्राह्मणं वेदितव्यम् । किं पुनस्तर्हि तपोऽङ्गिरसोप्सु प्रावेशयन्? उपवासादिनियममित्येके । उपसदात्मकमित्यन्ये । दीक्षित्वा दीक्षितवादमवदन्नेवोपसद उपासीददिति । स तथा कुर्वन् प्रजापतिः सर्पानेवासृजत न मनुष्यादीन् ।

*सं. ७-१-१. †सं. ६-१-१.

मंपश्यत्तमंवदुत्ततो वै स प्रजा असृ-
जत यत्तपंस्तप्त्वा दीक्षितवादं व-
दंति प्रजा एव तद्यजंमानः ॥ १ ॥

अवदत् । ततः । वै । सः । प्रजा इति प्र-जाः । असृजत । यत् । तपः । तप्त्वा । दीक्षित-वादमिति दीक्षित-वादम् । वदंति । प्रजा इति प्र-जाः । एव । तत् । यजंमानः ॥ १ ॥

मासा एवैत उक्ता भवन्तीत्याचार्याः । स पुनरप्यकामयत, सर्वाः प्रजास्सृजेयेति । स द्वितीयमतप्यत । द्वितीयं तृतीयमिति क्रिया-विशेषणम् । स पुनरपि तथा चरन् वयांसि पक्षिण एवासृजत । छन्दांस्येवैतान्युक्तानि भवन्तीत्याचार्याः । स भूयोऽप्यकामयत सर्वाः प्रजास्सृजेयेति । स तृतीयमतप्यत, अथ स तृतीयं तप्यमान एतं दीक्षितवादमपश्यत् । दीक्षितेन वेदितव्यं दीक्षितवादम् । संस्कृ-तवाणीत्येके । अन्य आहुः—एतमिति वचनादनन्तरवक्ष्यमाणवि-षयत्वात्, यद्दीक्षितेन वदितव्यममेध्यदर्शनादौ 'अवद्धं मनः'* इत्यादि तद्दीक्षितवाद इति । 'थाथघञ्क्त' इत्युत्तरपदान्तोदा-त्तत्वम् । अथ तं दीक्षितवादमवदत्प्रजापतिः । ततस्सर्वाः प्रजा असृजत । यस्मादेवं तस्माद्यजमानोऽपि यत् यदि तपस्तप्त्वा दीक्षितवादं वदति तत्तेन हेतुना प्रजाः पुत्रपौत्रादीन् सृजते । तस्माद्दीक्षितेन वादः कर्तव्यः इति विधिरनुमीयते । 'व्यादाय स्वपिति' इतिवत्पूर्वकालता तत्राविवक्षिता । तपश्च तप्तव्यं दीक्षितवादश्च वदितव्य इत्युभयं विधीयते ॥

* तै. सं. ३-१-१.३

सृजते यद्वै दीक्षितोऽमेध्यं पश्यत्य-
पास्माद्दीक्षा क्रामति नीलमस्य ह-
रो व्येत्यबद्धं मनो दरिद्रं चक्षुस्सू-
र्यो ज्योतिषा श्रेष्ठो दीक्षे मा मा
हासीरित्याह नास्माद्दीक्षाऽपं क्राम-

सृजते । [2]यत् । वै । दीक्षितः । अमेध्यम् । पश्यं-
ति । अपेति । अस्मात् । दीक्षा । क्रामति ।
नीलम् । अस्य । हरः । वीति । एति । [3]अब-
द्धम् । मनः । दरिद्रम् । चक्षुः । सूर्यः । ज्योति-
षाम् । श्रेष्ठः । दीक्षे । मा । मा । हासीः । इति ।
आह । न । अस्मात् । दीक्षा । अपेति । क्राम-

---

[2]अथ दीक्षितस्यामेध्यदर्शने दोपमाह—यद्वा इति ॥ यद्य-मेध्यं दीक्षितः पश्यति अस्माद्दीक्षाफलमपक्रामति । किञ्च—नीलं पापं अमेध्यदर्शनाच्च अस्य भवति; दीक्षापक्रमणमात्रमेव मा । किञ्च—हरस्तेजस्तदप्यस्माद्व्येति विगच्छति । केचिदाहुः—नील-मितिरूपमात्रं गृह्यते; अस्य रूपं तेजश्च नश्यति ॥

[3]अथ प्रमादकृते जपं विदधाति—अबद्धं मन इत्यादि ॥ मा मा हासीः इत्यन्तं इमं मन्त्रमाह जपेदित्यर्थः । अथोक्तदो-षाभावमाह—नास्मादिति । दीक्षा चास्मान्नापक्रामति, नीलं चास्य न भवति, हरश्चास्मान्न व्येति ॥

ति नास्य नीलं न हरो व्येति यद्वै
दीक्षितमभिवर्षति दिव्या आपोशा-
न्ता ओजो बलं दीक्षाम् ॥ २ ॥
तपोस्य निर्घ्नन्त्युन्दतीर्बलं धत्तौ-

ति । न । अस्य । नीलम् । न । हरः । वीति ।
एति । [4]यत् । वै । दीक्षितम् । अभिवर्षतीत्यभि—
वर्षति । दिव्याः । आपः । अशान्ताः । ओजः ।
बलम् । दीक्षाम् ॥ २ ॥ तपः । अस्य । निरिति ।
घ्नन्ति । [5]उन्दतीः । बलम् । धत्त । ओजः । धत्त ।

मन्त्रार्थस्तु—अबद्धमनियतं मनः अन्तःकरणं शुभानशुभांश्च विषयाननुधावति न नियन्तुं शक्यते । किञ्च—दरिद्रं कृपणं चक्षुः बाह्यं करणं न प्रभु* । इष्टमेव विषयं गृह्णाति नानिष्टमिति एतस्य नास्तीत्यर्थः । दरिद्रातेः पचाद्यचि छान्दसमन्त्यात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । किं च—सूर्यो ज्योतिषां प्रकाशकानां श्रेष्ठः गहनान्यपि प्रकाशयति । न किं चिदप्यावरणं च प्रतीतमस्ति । तस्मादेभिरेव त्रिभिरेतत्कृतं न मयेति भावः । यस्मादेवं तस्माद्धे दीक्षे मा मा हासीः मा त्याक्षीः मत्तो मा क्रमीः । समानवाक्ये निघातादिविधानादपदात्परत्वादामन्त्रितानुदात्तत्वाभावे पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वमेव ॥

[4]अथ दीक्षितस्याभिवर्षणे दोषमाह—यद्वा इति ॥ यद्दीक्षित-

---

*क.—प्रभुवत्.

जों धत्त बलं धत्त मा मे दीक्षां मा
तपो निर्वधिष्टेत्याहैतदेव सर्वमा-
त्मन्धत्ते नास्यौजो बलं न दीक्षां
न तपो निर्घ्नन्त्यग्निर्वै दीक्षितस्य

बलम् । धत्त । मा । मे । दीक्षाम् । मा । तपः । निरिति । वधिष्ट । इति । आह । एतत् । एव । सर्वम् । आत्मन्न् । धत्ते । न । अस्य । ओजः । बलम् । न । दीक्षाम् । न । तपः । निरिति । घ्नन्ति । [6]अग्निः । वै । दीक्षितस्य । देवता । सः ।

मभिवर्षति दिव्या अन्तरिक्ष्या अभूमिगता अशान्ताः असुखहेतवः आपः अस्य दीक्षितस्य ओजः बलं ओजिष्ठं बलं दीक्षां च तपश्च पुरोक्तं निर्घ्नन्ति निश्चयेन नाशयन्ति ॥

[5]अथ प्रमादकृते परिहारार्थं जपमाह—उन्दतीरिति मा तपो निर्वधिष्टेत्यन्तम् ॥ अस्य जपेन एतत्पूर्वोक्तं सर्वमात्मन् आत्मनि धत्ते स्थापयति । दोषाभावमाह—नास्यौजिष्ठं बलं न दीक्षां निर्घ्नन्ति दिव्या आपः ॥

मन्त्रार्थस्तु—हे आपः उन्दतीः मां क्लेदयन्त्यो यूयं बलं मयि धत्त स्थापयत । ओजो दीप्तिं च बलं प्राणं जीवितं वा मयि धत्त । कर्मभ्रेषादाध्वरिकं कर्म मा छेदि । किं च—मम दीक्षां तपश्च मा निर्वधिष्ट निष्कृप्य मा नीनशत ॥

[6]अथभद्रादभि श्रेय इत्यादिना 'दैवीं धियं मनामहे'* इत्याम्नातानां

*सं १-२-३ 18—21

देवता सोऽस्मादेतर्हि तिर इव यर्हि याति तमीश्वरꣳ रक्षाꣳसि हन्तोः ॥ ३ ॥ भद्रादभि श्रेयः प्रेहि बृहस्पतिः पुरएता ते अस्त्वित्याह ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिस्तमेवान्वा-

अस्मात् । एतर्हि । तिरः । इव । यर्हि । याति । तम् । ईश्वरम् । रक्षाꣳसि । हन्तोः ॥ ३ ॥ भद्रात् । अभीति । श्रेयः । प्रेति । इहि । बृहस्पतिः । पुरएतेति पुरः–एता । ते । अस्तु । इति । आह । ब्रह्म । वै । देवानाम् । बृहस्पतिः । तम् । एव । अन्वारभत इत्यनु–आरभते । सः । एनम् । स-

आध्वरिकाणां प्रयाणादिमन्त्राणां ब्राह्मणम् । तत्र 'अच्छिन्नं तन्तुं पृथिव्या अनु गेपमित्याह सेतुमेव कृत्वाऽत्येति '* इति समाप्य शिष्टानां तेषां प्रकरणमुल्लङ्घ्यास्मिन्प्रदेशे ब्राह्मणमाम्नातं किमर्थमिति चिन्त्यम् । केचिदाहुः—उपानुवाक्यत्वेन काण्डविशेषप्रापणार्थमिति । अपरे तु ब्रुवते—एषां दीक्षितवादप्रसिद्ध्यर्थमस्मिन्ननुवाके एषां ब्राह्मणमाम्नायत इति । तत्र प्रयाणमन्त्रः—भद्रादभि श्रेय इति ॥ व्याख्यातश्चायम्† । अत्र किंचिद्विशेषं ब्राह्मणं दर्शयति—अग्निर्वै दीक्षितस्येति ॥ दीक्षितस्याग्निर्देवता । स चाग्निरस्माद्दीक्षितादेतर्हि अस्मिन् काले तिर

*सं. ६-१-४. †सं. १-२-३.[18]

रंभते स एनꣳ सं पारयत्येदमगन्म
देवयजनं पृथिव्या इत्याह देवयजं-
नꣳ ह्येष पृथिव्या आगच्छंति यो-
यजंते विश्वे देवा यदजुंषन्त पूर्वे

मिति । पारयति । एति । इदम् । अगन्म । देव-
यजनमिति देव-यजनम् ।पृथिव्याः।इति ।आह ।
देवयजनमिति देव-यजनम् । हि । एषः । पृथि-
व्याः । आगच्छतीत्या-गच्छंति । [7]यः । यजंते ।
विश्वे । देवाः । यत् । अजुंषन्त । पूर्वे । इति ।

इव तिरोहित इव 'इदमो र्हिल्' 'एतेतौ रथोः' । कस्मिन् काले इत्याह—र्यहि यातीति । यस्मिन् काले अरण्योरग्नीन् समारोप्यायं याति तदास्मादग्निस्तिरोहित इव । सर्वात्मना तिरोधानं नास्तीति दर्शयितुमिवेत्युक्तम् । 'अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्' इति यच्छब्दा-द्धिल् प्रत्ययः । ततश्च तं दीक्षितं तादृशमात्मनो देवतया अग्निना विहीनं रक्षांसि हन्तोः हन्तुमीश्वरमीश्वराणि । वचन-व्यत्ययेनैकवचनम् । 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति तोसुन् प्रत्ययः। यागविघ्नाचरणं हननम् । तत्र भद्रादभि श्रेय इत्यनया बृहस्पतिवत्यर्चा प्रयाणेन एतद्दोषप्रसङ्गाभावः । तथाहि—ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः तमेवान्वारभते अनुसंप्रक्तो भवति । स एनं. संपारयति अ-विघ्नेन निर्वर्तितयागं करोति । पार तीर कर्मसमाप्तौ । अथ देवयजनमेदमगन्मेत्युच्यते ॥

[7]विश्वे देवाः इत्यादि ॥ एतद्धि विश्वे देवा जोपयन्ते सेवन्ते यद्ब्राह्म-

य ब्रूताद्यो वै सोमꣳ राजानꣳ साम्राज्यं लोकं गमयित्वा क्रीणाति गच्छति स्वानाꣳ साम्राज्यं छन्दाꣳसि खलु वै सोमस्य राज्ञस्साम्राज्यो लोकः पुरस्तात्सोमस्य क्रया-

ज्यम् । गच्छ । इति । मे । सोमाय । ब्रूतात् । [5]यः । वै । सोमम् । राजानम् । साम्राज्यमिति सां-राज्यम् । लोकम् । गमयित्वा । क्रीणाति । गच्छति । स्वानाम् । साम्राज्यमिति सां-राज्यम् । छन्दाꣳसि । खलु । वै । सोमस्य । राज्ञः । साम्राज्य इति सां-राज्यः । लोकः । पुरस्तात् । सो-

[5]अथैतेषां मन्त्राणां ब्राह्मणम्—यो वै सोममिति ॥ लोकः प्रकाशः । साम्राज्यलक्षणं लोकं गमयित्वा यस्सोमं क्रीणाति स स्वानामात्मीयानां साम्राज्यं गच्छति । तिङः परत्वान्न निहन्यते । समानवाक्ये वा पदात्परत्वाभावात् । कः पुनः* साम्राज्यलक्षणो लोकः इत्याह—छन्दांसीत्यादि । साम्राज्यस्य छन्दोविषयत्वात् ताच्छब्द्यमुपचर्यते, व्यत्ययेन पुल्लिङ्गता । कथं-पुनस्तत्सोमो गमयितव्य इत्यत आह—पुरस्तादित्यादि । पुरस्तात् पूर्वस्मिन् काले । 'दिक्शब्देभ्यः' इत्यादिना अस्तातिः, 'अस्ताति च' इति पुरादेशः । एवमिति 'एष ते गायत्रः'†

*क—क पुनः. †सं. ३-१-२[1—4].

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

देवमभि मन्त्रयेत साम्राज्यमेव ॥५॥
एनं लोकं गमयित्वा क्रीणाति ग-
च्छंति स्वानाᳪ साम्राज्यं यो वै
तानूनप्त्रस्यं प्रतिष्ठां वेद प्रत्येव तिं

मस्य । क्रयात् । एवम् । अभीति । मन्त्रयेत ।
साम्राज्यमिति सां-राज्यम् । एव ॥ ५ ॥ एनम् ।
लोकम् । गमयित्वा । क्रीणाति । गच्छंति । स्वा-
नाम् । साम्राज्यमिति सां-राज्यम् । [6]यः । वै ।
तानूनप्त्रस्येति तानू-नप्त्रस्यं । प्रतिष्ठामिति प्रति-

इत्यादिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः । इष्टसिद्धिसमर्थनेन निगमयति—साम्रा-ज्यमेवेत्यादि । एवं कुर्वन् साम्राज्यं लोकं गमयित्वैव एनं सोमं क्रीणाति, स्वयं च स्वानां साम्राज्यं गच्छति ॥

[6]अथ तानूनप्त्रस्यावघ्राणं विधास्यन्नाह—यो वै तानूनप्त्रस्ये-त्यादि ॥ तनूनामपां नप्ता चतुर्थस्तनूनपात् शरीरस्थोग्निः, तस्मै यद्गृह्यते आज्यं तत्तानूनप्त्रम् । यद्यपि 'आपतये त्वा गृह्णामि'* इत्याद्यापत्यादिभ्यः प्राणादिभ्यो ह्येतद्गृह्यते । तथाऽपि प्राधा-न्यात्तानूनप्त्रा व्यपदिश्यते । तस्य यः प्रतिष्ठां वेद स प्रति तिष्ठत्येव ॥

*सं. १-२-१०.[13—17]

ष्ठति ब्रह्मवादिनो वदन्ति न प्राश्न-
न्ति न जुह्वत्यथ क्व तानूनप्त्रं प्रति
तिष्ठतीति प्रजापतौ मनसीति ब्रू-
यात्त्रिरवं जिघ्रेत्प्रजापतौ त्वा मन-

स्थाम् । वेद । प्रतीति । एव । तिष्ठति । [7]ब्रह्मवा-
दिन इति ब्रह्म–वादिनः । वदन्ति । न । प्राश्नन्ती-
ति प्र–अश्नन्ति । न । जुह्वति । [8]अथ । क्व । तानू-
नप्त्रमिति तानू–नप्त्रम् । प्रतीति । तिष्ठति । इति ।
प्रजापताविति प्रजा–पतौ । मनसि । इति । ब्रू-
यात् । [9]त्रिः । अवेति । जिघ्रेत् । प्रजापताविति

[7]अधुना ब्रह्मवादिभिः पर्यनुयोजयति—ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ ब्रह्म वेदः तदर्थं वदितुं शीलमेषां ते ब्रह्मवादिनः । 'ब्रह्मणि वदः' इति णिनिः । वदन्ति प्रश्नं कुर्वन्ति—नेदं तानूनप्त्रं प्राश्नन्ति, न चेदं जुह्वति प्राशनेन वा होमेन वा नास्य प्रतिष्ठेति ॥

[8]अथेदानीं तानूनप्त्रं क्व प्रति तिष्ठति, काऽस्य प्रतिपत्तिरिति इदानीं तेभ्य उत्तरं अन्येनैव दापयति—प्रजापताविति ॥ प्राजापत्यात्मनि प्रजानां वा पालके मनसि अस्य प्रतिष्ठेति ब्रूयात् ॥

[9]कः पुनस्तस्य प्रकार इत्यत्राह—त्रिरव जिघ्रेदिति ॥

मन्त्रमाह—प्रजापतावित्यादि ॥ गतम् ॥

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

सि जुहोमीत्येषा वै तानूनप्त्रस्यं
प्रतिष्ठा य एवं वेद प्रत्येव तिष्ठ-
ति यः ॥ ६ ॥ वा अध्वर्योः प्रतिष्ठां
वेद प्रत्येव तिष्ठति यतो मन्येतान-
भिक्रम्य होष्यामीति तत्तिष्ठन्ना श्रा-
वयेदेषा वा अध्वर्योः प्रतिष्ठा य ए-

प्रजा-पतौ । त्वा । मनसि । जुहोमि । इति ।
[10]एषा । वै । तानूनप्त्रस्येति तानू-नप्त्रस्य । प्रतिष्ठे-
ति प्रति-स्था । यः । एवम् । वेद । प्रतीति । एव ।
तिष्ठति । [11]यः ॥ ६ ॥ वै । अध्वर्योः । प्रतिष्ठामि-
ति प्रति-स्थाम् । वेद । प्रतीति । एव । तिष्ठति ।
यतः । मन्येत । अनभिक्रम्येत्यनभि-क्रम्य । हो-
ष्यामि । इति । तत् । तिष्ठन्न् । एति । श्रावयेत् ।
एषा । वै । अध्वर्योः । प्रतिष्ठेति प्रति-स्था । [12]यः ।

---

[10]एषा वा इत्यादि प्राजापत्यात्मब्राह्मणम् ॥ गतमेव ॥

[11]यो वा अध्वर्योः प्रतिष्ठामित्यादि ॥ अतीत्यावस्थानमभिक्रमणम् । यतोनभिक्रम्य होष्यामीति तत्तत्र तिष्ठन्नाश्रावयेत् ततो होष्यन्नाक्रामेदिति । एवमनुष्ठानं अध्वर्योः प्रतिष्ठाहेतुत्वात्प्रतिष्ठा ॥

[12]य एवमित्यादि ॥ गतम् ॥

वं वेद प्रत्येव तिष्ठति यदभिक्रम्यं जुहुयात्प्रतिष्ठायां इयात्तस्मात्समानत्र तिष्ठंता होतव्यं प्रतिष्ठित्यै यो वा अध्वर्योस्स्वं वेद स्ववानेव भवति स्रुग्वा अस्य स्वं वायव्यमस्य ॥ ७ ॥ स्वं चमसोस्य स्वं यद्वाय-

एवम् । वेद । प्रतीति । एव । तिष्ठति । [13]यत् । अभिक्रम्येत्यभि–क्रम्यं । जुहुयात् । प्रतिष्ठाया इति प्रति–स्थायाः । इयात् । तस्मात् । समानत्रं । तिष्ठता । होतव्यम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति–स्थित्यै । [14]यः । वै । अध्वर्योः । स्वम् । वेद । स्ववानिति स्व-वान् । एव । भवति । स्रुक् । वै । अस्य । स्वम् । वायव्यम् । अस्य ॥ ७ ॥ स्वम् । चमसः । अस्य । स्वम् ।

---

[13]विपर्यये दोषमाह—यदभिक्रम्येत्यादि ॥ यद्याश्रावणस्थानादभिक्रम्य जुहुयात् प्रतिष्ठाया इयात् च्यवेत । तस्मात्समानत्र समानदेशे तिष्ठता होतव्यं आश्रवणदेश एवेत्यर्थः । प्रतिष्ठित्यै भवति । तदेतदन्यत्र हविर्यज्ञेभ्योऽभिक्रामं जुहोति हविर्यज्ञेषु भवतीति ॥

[14]यो वा अध्वर्योस्स्वं वेदेत्यादि ॥ स्रुगादयः अध्वर्योस्स्वानि धनानि । तत्र सोमविषयत्वादनुवाकस्य वायव्यचमसयोरेव ग्रह-

व्यं वा चमसं वाऽनन्वारभ्याश्राव-
येत्स्वादियात्तस्मादन्वारभ्याश्राव्यꣳ
स्वादेव नैति यो वै सोममप्रतिष्ठा-
प्य स्तोत्रमुपाकरोत्यप्रतिष्ठितस्सो-
मो भवत्यप्रतिष्ठितस्स्तोमोप्रतिष्ठिता-
न्युक्थान्यप्रतिष्ठितो यजमानोप्रति-

यत् । वायव्यम् । वा । चमसम् । वा । अनन्वा-
रभ्येत्यनन्–आरभ्य । आश्रावयेदित्या–श्रावयेत् ।
स्वात् । इयात् । तस्मात् । अन्वारभ्येत्यनु–आर-
भ्य । आश्राव्यमित्या–श्राव्यम् । स्वात् । एव ।
न । एति । [15]यः । वै । सोमम् । अप्रतिष्ठाप्येत्य-
प्रति–स्थाप्य । स्तोत्रम् । उपाकरोतीत्युप–आक-
रोति । अप्रतिष्ठित इत्यप्रति–स्थितः । सोमः ।
भवति । अप्रतिष्ठित इत्यप्रति–स्थितः । स्तोमः ।

णम् । यद्वायव्यं वा चमसं वेति । तस्मादित्यादि । वाय-
व्यं वा चमसं वा हस्तेऽन्वारभ्य हस्ते गृहीत्वा आश्राव्यमेवं कुर्वन्
स्वादेव नैति ॥

[15]यो वै सोममप्रतिष्ठाप्येत्यादि ॥ सोममप्रतिष्ठाय अप्रतिष्ठां
गमयित्वा यः स्तोत्रमुपाकरोति तस्य सोमादयोप्रतिष्ठिताः स्वका-
र्यकरणे असमर्थाः भवेयुः । उक्थानि शस्त्राणि ॥

ष्ठितोध्वर्युर्वायव्यं वै सोमस्य प्रति-
ष्ठा चमसोस्य प्रतिष्ठा सोमस्स्तो-
मस्य स्तोम उक्थानां ग्रहं वा गृ-
हीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकु-

अप्रतिष्ठितानीत्यप्रति-स्थितानि । उक्थानि । अप्र-
तिष्ठित इत्यप्रति-स्थितः । यजमानः । अप्रति-
ष्ठित इत्यप्रति-स्थितः । अध्वर्युः । [16]वायव्यम् ।
वै । सोमस्य । प्रतिष्ठेति प्रति-स्था । चमसः ।
अस्य । प्रतिष्ठेति प्रति-स्था । सोमः । स्तोमस्य ।
स्तोमः । उक्थानाम् । [17]ग्रहम् । वा । गृहीत्वा ।
चमसम् । वा । उन्नीयेत्युत्-नीय । स्तोत्रम् ।

---

[16]कदा पुनः प्रतितिष्ठतीत्याह—वायव्यं वा इत्यादि ॥ वायव्यं पात्रविशेषः । यत्र ग्रहा गृह्यन्ते तत्र सोमस्य प्रतिष्ठा तत्र सोमः प्रतितिष्ठतीति । चमसो वायव्यस्य प्रतिष्ठा तत्र वायव्यं प्रतितिष्ठतीति मुख्ये चमसे संपातमवनयतीति । अस्य सोमस्य प्रतिष्ठाभूतस्यापि वायव्यस्य चमसः प्रतिष्ठेति प्राधान्येन निर्दिष्टस्य वायव्यस्यापि अन्वादेशत्वादस्येत्यनुदात्तत्वम् । प्रत्येव सोममित्यादि । तेषामेव प्रस्तुतत्वात् चमसोस्य सोमस्य प्रतिष्ठेति ॥

[17]कथं पुनः सोमः प्रतिष्ठां गमयितव्य इत्याह—ग्रहं वेत्यादि ॥ ग्रहचमसशब्दाभ्यां विशिष्टाधारवर्तिसोम उच्यते । तत्र ग्रहणं

यात्प्रत्येव सोमꣳ स्थापयति प्रति स्तोमं प्रत्युक्थानि प्रति यजमान- स्तिष्ठति प्रत्यध्वर्युः ॥ ८ ॥

उपाकुर्यादित्युप–आकुर्यात् । [18]प्रतीति । एव । सोमम् । स्थापयति । प्रतीति । स्तोमम् । प्रतीति । उक्थानि । प्रतीति । यजमानः । तिष्ठति । प्रतीति । अध्वर्युः ॥ ८ ॥

एव तिष्ठति यो वायव्यमस्य ग्रहं वैकान्न विꣳश- तिश्च ॥ २ ॥

ग्रहस्योन्नयनम् । उन्नयनमेव चमसस्य ग्रहणम् । तस्मादुच्यते ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीयेति ॥

[18]एवं हि सोमः प्रतिष्ठां गमित एवेत्याह*—प्रत्येव सोम- मित्यादि ॥ ग्रहचमसशब्दाभ्यां स्तोत्रोपाकरणं कृतं भवति । ग्रहप्रातिष्ठात्वात् सोमस्य, तस्य चमसप्रतिष्ठात्वात् । ततश्च सोमादीन् प्रतिष्ठापयति, यजमानश्च प्रतितिष्ठति, अध्वर्युश्च प्रति तिष्ठतीत्येव ॥

इति तृतीये प्रथमे द्वितीयोनुवाकः.

---

* क–एवं हि सोमं प्रतिष्ठां गमयित्वैव इत्याह–

यज्ञं वा एतत्सं भरन्ति यत्सोमक्र-
यंण्यै पदं यंज्ञमुखꣳ हविर्धाने यर्-
हिं हविर्धाने प्राचीं प्रवर्तयेयुस्तर्-
हि तेनाक्षमुपाञ्ज्याद्यज्ञमुख एव य-
ज्ञमनु सं तनोति प्राञ्चमग्निं प्र हर-

[1]यज्ञम् । वै । एतत् । समिति । भरन्ति । यत् । सोमक्रयंण्या इति सोम-क्रयंण्यै । पदम् । यज्ञ-मुखमिति यज्ञ-मुखम् । हविर्धाने इति हविः-धानें । यर्हि । हविर्धाने इति हविः-धानें । प्राची इति । प्रवर्तयेयुरिति प्र-वर्तयेयुः । तर्हि । तेनं । अक्षम् । उपेति । अञ्ज्यात् । यज्ञ-मुख इति यज्ञ-मुखे । एव । यज्ञम् । अनु । स-

---

[1]अथ हविर्धानयोरक्षोपाञ्जनं विधास्यन्नाह—यज्ञं वा इत्यादि॥ यज्ञमेवैतत्सम्भरन्ति यत्सोमक्रयण्याः पदं संभरन्ति । यज्ञस्य प्रधानोपकरणत्वात् । यज्ञमुखं हविर्धाने यज्ञस्य मुखमिव उपक्रमणमेवैते हविर्धाने भवतः । हवींषि निधीयन्ते अनयोरिति हविर्धाने शकटे । यस्मादेवं तस्मात् यर्हि यस्मिन् काले हविर्धाने प्राची प्रवर्तयेयुः तर्हि तस्मिन्काले तेन पदतृतीयेन अक्षं अक्षस्य धुरं उपाञ्ज्यात् पत्नी । यज्ञमुख एव उपक्रम एव यज्ञं समस्तं अनुसन्तनोति अनुसन्ततं करोति ॥

न्त्युत्पत्नीमा नयन्त्यन्वनांसि प्र
वर्तयन्त्यथ वा अंस्यैष धिष्णियो
हीयते सोनु ध्यायति स ईश्वरो रु-
द्रो भूत्वा ॥ १ ॥ प्रजां पशून् य-
जमानस्य शर्मयितोर्यर्हि पशुमा-

मितिं । तनोति । [2]प्राश्चम् । अग्निम् । प्रेति । हर-
न्ति । उदिति । पत्नीम् । एति । नयन्ति । अन्वि-
ति । अनांसि । प्रेति । वर्तयन्ति । अथ । वै ।
अस्य । एषः । धिष्णियः । हीयते । सः । अन्वि-
ति । ध्यायति । सः । ईश्वरः । रुद्रः । भूत्वा ॥ १ ॥
प्रजामिति प्र—जाम् । पशून् । यजमानस्य । श-
मयितोः । [3]यर्हि । पशुम् । आप्रीतमित्या—प्रीतम् ।

---

[2]प्राश्चमग्निं प्र हरन्तीत्यादयो विधयः ॥ प्राश्चं प्रहरन्ति । पत्नी-मुदानयन्ति । अनांसि अनुप्रवर्तयन्ति । अथ वै इदानीं अस्याग्नेः धिष्णियो हीयते प्रहीयते । ततश्च स हीनधिष्ण्योग्निरनुध्याय-ति अनुचिन्तयति धिष्ण्यविरहितोहम् । स तादृशो रुद्रः क्रूरो भूत्वा यजमानस्य प्रजां पशूंश्च शमयितोः शमयितुं नाशयितु-मीश्वरश्शक्त एव स्यात् ॥

[3]तत्रायं समाधिरित्याह—यर्हीत्यादि ॥ यर्हि यस्मिन् काले पशुमाप्रीतं इष्टकामत्वादीषत्प्रियमिति केचित् यदा—उदश्चं नय-

प्रीतमुदंश्वं नयंन्ति तर्हि तस्यं प-
शुश्रपणꣳ हरेत्तेनैवैनं भागिनं करो-
ति यजमानो वा आंहवनीयो यज-
मानं वा एतद्वि कर्षन्ते यदाहव-

उदंश्वम् । नयंन्ति । तर्हि । तस्यं । पशुश्रपणमिति पशु—श्रपंणम् । हरेत् । तेनं । एव । एनम् । भागिनम् । करोति । [4]यजमानः । वै । आहवनीय इत्यां—हवनीयः । यजमानम् । वै । एतत् । वीति । कर्षन्ते । यत् । आहवनीयादित्यां—हवनीयात् ।

न्ति तर्हि तदानीमेव पशुश्रपणं अग्निं तस्याहवनीयस्यैकदेशं हरेत् तेनैवैनं भागिनं करोति ततश्च भागलाभेन तृप्तः प्रजां पशूंश्च न शमयति ॥

[4]अथाहवनीयात्पशुश्रपणहरणे दोषमाह—यजमानो वा इत्यादि ॥ ततश्च यजमानो निरात्मकस्स्यादिति । समाधत्ते—स वैव स्यात् स एव आहवनीयैकदेशः पशुश्रपणस्स्यात् । ननु चोक्तम् यजमानो निरात्मकस्स्यादिति; ननु चेदमप्युक्तम् 'स ईश्वरो रुद्रो भूत्वा प्रजां पशून्यजमानस्य शमयितोः' इति । तस्मादग्नेर्भागवत्त्वाय स वैव स्यात् स एव भागतृप्तो यजमानं सात्मानं करिष्यतीति । पक्षान्तरमप्याह—निर्मन्थ्यं वा कुर्यात् पशुश्रपणं यजमानस्य सात्मत्वाय । ननु निर्भागोऽग्निः प्रजां पशून्यजमानस्य नाशयेत्, अत्र स्वयमाचार्येणैव समाधानमुक्तम्—आहवनी-

नीयात्पशुश्रपंणꣳ हरंन्ति स वैव स्यान्निर्मन्थ्यं वा कुर्याद्यजंमानस्य सात्मत्वाय यदिं पशोरंवदानं नश्ये-दाज्यंस्य प्रत्याख्यायमवं द्येत्सैव

पशुश्रपंणमितिं पशु—श्रपंणम् । हरंन्ति । सः । वा । एव । स्यात् । निर्मन्थ्यमितिं निः—मन्थ्यंम् । वा । कुर्यात् । यजंमानस्य । सात्मत्वायेतिं सात्म—त्वायं । [5]यदिं । पशोः । अवदानमित्यंव—दानंम् । नश्यैत् । आज्यंस्य । प्रत्याख्यायमितिं प्रति—आख्यायंम् । अवेतिं । द्येत् । सा । एव । ततः ।

यादुल्मुकमादाय अरणी उपसंगृह्य पूर्वं पशोः प्रतिपद्यते निर्मन्थ्येन वा पशुं श्रपयन्ति वपया तत्सहोल्मुकमाहरन्तीति । एवमुल्मुकस्याग्रतः पशोर्नयनेन अग्निर्भागवान् भवति । तस्य पुनराहरणेन यजमानश्च सात्मा संपद्यते इति । पुराणगार्हपत्यस्स इत्युच्यत इति केचित् । अस्मिन् पक्षे गार्हपत्यादुल्मुकमादाय दक्षिणया द्वारोपनिर्हृत्य दक्षिणेन सदः परीत्य दाक्षिणेन मार्जालीयं धिष्ण्यं पर्याहृत्य दक्षिणेन यूपं चाहवनीयं च अतिहृत्य अन्तरेण चात्वालोत्करावुदङ्ङुपनिर्हृत्य तेन पशुं श्रपयेयुः ॥

[5]यदि पशोरित्यादि ॥ यावन्ति पशोरवदानानि नश्यन्ति तावत्कृत्व आज्यस्यावद्येत् । छान्दसो णमुल् । यद्वा—तत्प्रत्याख्यायं आज्यस्यावद्येत् प्रत्याम्नायतयेति यावत् । सैव ततोवदान-

ततः प्रायंश्चित्तिर्ये पशुं विंमथ्नीरन्
यस्तान्कामयेतार्तिमार्च्छेयुरिति कु-
विदङ्गेति नमोवृक्तिवत्यर्चाऽऽग्नींध्रे

प्रायंश्चित्तिः । [6]ये । पशुम् । विमथ्नीरन्निति वि–मथ्नीरन् । यः । तान् । कामयेत । आर्तिम् । एति । ऋच्छेयुः । इति । कुवित् । अङ्ग । इति । नमोवृक्तिवत्येति नमोवृक्ति–वत्या । ऋचा । आ-

---

विनाशदोषान्मोचनाय प्रायश्चित्तिः, दोषनिर्घातार्थं कर्म प्रायश्चित्तिः, । *प्रायः प्रायेण कर्मणोपगमः तदर्था चित्तिः ज्ञानं प्रायश्चित्तिः, तद्दोषनिर्घातार्थत्वात् । पारस्करादित्वात्सुट् । असुन्नन्तो वा प्रायश्शब्दः, छान्दसमाद्युदात्तत्वम् ॥

[6]ये पशुमिति ॥ पश्वर्थं ये विमथ्नीरन् विमाथं कलहं कुर्वन्ति यस्तान् कामयेत एते आर्तिमार्छेयुरिति स आग्नीध्रे जुहुयात् नमोवृक्तिशब्दवत्या 'कुविदङ्ग यवमन्तः'† इत्येतया ऋचा । सोनेन होमेन एषां विमाथकारिणां नमोवृक्ति वृङ्क्ते नमोन्नं तस्य वर्जनं वृङ्क्ते वर्जयति करोति । रायस्पोषं पुष्णातीति वद्द्रष्टव्यम् । यद्वा— तदेव वर्जनीयवृक्तिः तदेषां वर्जयति । ऊर्यादित्वेन गतित्वात् 'तादौ च' इति नमश्शब्दस्य प्रकृतिस्वरत्वम्, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं वा । ततस्ते ताजक् तदानीमेव आर्तिमार्छन्ति नश्यन्ति । इयमृक्

---

* त–'प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विनिष्कृतिः' इत्यधिकः पाठः.

† तै. सं. १-८-२१.५

जुहुयान्नमोवृक्तिमेवैषां वृङ्क्ते ताजगा-
र्तिमाछंन्ति ॥ १० ॥

ग्नीध्र इत्याग्नि-इध्रे । जुहुयात् । नमोवृक्तिमिति
नमः-वृक्तिम् । एव । एषाम् । वृङ्क्ते । ताजक् ।
आर्तिम् । एति । ऋच्छन्ति ॥ १० ॥

भूत्वा ततष्षड्विꣳशतिश्च ॥ ३ ॥

'स्वाद्वीं त्वा'* इत्यत्र व्याख्याता* । यथा तु खलु यवमुद्गव्रीह्यादि-बहुधान्यवन्तः पुरुषाः यवादीन् सहोत्पद्यमानान् अनुपूर्वं परिपाच्या वियूय पृथक्कृत्य परस्परतः काण्डफलादिभ्यो वा तुषकणादिभ्यो वा पृथक्कृत्य दधति तथा यूयमपि हे देवाः इहेह सर्वत्र एषां भोजनानि कृणुत । केषाम्? ये अस्माकमुपकारिणः बर्हिषः यज्ञस्य नमोवृक्तिं अन्नस्य पशुलक्षणस्य दोषं विनाशं न जग्मुः न गताः न कुर्वन्ति । ये पुनर्नमोवृक्तिं कुर्वन्ति हविर्विनाशयन्ति तेषां भोजनानि मा कार्ष्ट ते तु तदभावेनानेन होमेन नश्यन्त्विति ॥

इति तृतीये प्रथमे तृतीयोनुवाकः.

---

* तै. सं. १-८-२१.[5]

प्रजापतेर्जायमानाः प्रजा जाताश्च या इमाः । तस्मै प्रति प्र वेदय चिकित्वाꣳ अनु मन्यताम् । इमं पशुं

[1]प्रजापतेरिति प्रजा–पतेः । जायमानाः । प्रजा इति प्र–जाः । जाताः । च । याः । इमाः । तस्मै । प्रति । प्रेति । वेदय । चिकित्वान् । अन्विति । मन्यताम् । [2]इमम् । पशुम् । पशुपत इति पशु–

[1]अथ पशोरुपाकरणमन्त्रौ—प्रजापतेर्जायमाना इति द्वौ ॥ तत्र प्रथमोनुष्टुप्, द्वितीयस्त्रिष्टुप् । तत्र 'प्राजापत्या वै पशवस्तेषां रुद्रोधिपतिः'* इति सर्वाः प्रजाः प्राजापत्याः प्रजापतेरपत्यानि । रुद्रस्तु तासामधिपतिः । तत एव ताभ्यां मन्त्राभ्यां पशुं प्रति प्रवेदयति आत्मनोनपराधाय । मन्त्रार्थस्तु—जायमानाः जाताश्च या इमास्तास्सर्वाः प्रजापतेः प्रजाः अपत्यानि । तस्मात्तस्मै प्रजापतये प्रजानामुत्पादयित्रे प्रतिप्रवेदय प्रतिबोधय । हे पशो स चिकित्वान् एतज्ज्ञातवान् अनुमन्यतां त्वदालम्भनमनुजानातु । यद्वा—चिकित्वान् सर्वार्थज्ञः । कित ज्ञाने, छान्दसस्य लिटः क्वसुरादेशः, 'दीर्घादटि समानपादे' इति रुत्वम् ॥

[2]अथ द्वितीयः—अत्र प्रत्यक्षवदुच्यते—हे पशुपते पशूनां स्वामिन् ते तव स्वभूतमिमं पशुं अद्येदानीं सुकृतस्यास्य कर्मणो मध्ये स्थाने वध्नामि । सूपमानात्क्तदुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । हे

*तै. सं. ३-१-५[1].

पशुपते ते अद्य बध्नाम्यग्ने सुकृत-
स्य मध्ये । अनु मन्यस्व सुयजा
यजाम जुष्टं देवानामिदमस्तु ह-
व्यम् । प्रजानन्तः प्रति गृह्णन्ति
पूर्वे प्राणमङ्गेभ्यः पर्याचरन्तम् ।

पते । ते । अद्य । बध्नामि । अग्ने । सुकृतस्येति सु-कृतस्य । मध्ये । अन्विति । मन्यस्व । सुयजेति सु-यजा । यजाम । जुष्टम् । देवानाम् । इदम् । अस्तु । हव्यम् । [3]प्रजानन्त इति प्र-जानन्तः । प्रतीति । गृह्णन्ति । पूर्वे । प्राणमिति प्र-अनम् । अङ्गेभ्यः । परीति । आचरन्तमित्या-चर-

---

अग्ने अग्निरूपेण स्थित भगवन् तदनुमन्यस्व अनुजानीहि । सुयजा सुष्ठु यष्ट्रा शोभनयागहेतुना । यजेर्विच् । अनेन पशुना देवान् यजाम । जुष्टं प्रियं देवानामिदं हव्यं हविरस्तु । 'नित्यं मन्त्रे' इति जुष्टशब्दः आद्युदात्तः । हवमर्हतीति दण्डादित्वात् यः । त्वया ह्ययमनुमतः सुयट् स्यात् । तथा च सति [इदं हव्यं देवानां प्रियं भवेदिति भावः] ॥

[3]जुहोति—प्रजानन्त इति पञ्चभिः ॥ तत्र प्रथमा त्रिष्टुप् । प्रजानन्तः देवाः पर्याचरन्तं परितः सर्वतो निष्क्रम्य आचरन्तं आभिमुख्येन गच्छन्तं तव प्राणं आत्मानं प्रतिगृह्णन्तु । ततः स्वर्गं

सुवर्गं याहि पथिभिर्देवयानैरोषधीषु प्रति तिष्ठा शरीरैः । येषामीशे ॥ ११ ॥ पशुपतिः पशूनां चतुष्पदामुत च द्विपदाम् । निष्क्रीतोयं

न्तम् । सुवर्गमिति सुवः—गम् । याहि । पथिभिरिति पथि—भिः । देवयानैरिति देव—यानैः । ओषधीषु । प्रतीति । तिष्ठ । शरीरैः । 'येषाम् । ईशे । ॥ ११ ॥ पशुपतिरिति पशु—पतिः । पशूनाम् । चतुष्पदामिति चतुः— पदाम् । उत । च । द्विपदामिति द्वि—पदाम् । निष्क्रीत इति निः—क्रीतः ।

लोकं याहि गच्छ पथिभिर्देवयानैः देवा यैर्यान्ति तैः पथिभिः ओषधीषु शरीरैः शरीरावयवैः यज्ञार्थमोषध्यात्मना प्रतितिष्ठ प्रतिष्ठितो वर्तस्व । 'द्व्यचोतस्तिङः' इति दीर्घत्वम् ॥

'अथ द्वितीया—येषामिति त्रिष्टुप् ॥ येषां पशूनामीशे ईष्टे पशुपतिः । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । चतुष्पदां गवादीनां उत च अपि च द्विपदां मनुष्यादीनां च येषामीष्टे । 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दस्य लोपः, 'पादः पत्' इति पद्भावः, 'द्वित्रिभ्यां पद्दन्' इति द्विपदामित्यस्योत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तेभ्यो निष्क्रीतः निष्क्रीय परिगृहीतः अयं पशुः यज्ञियं यज्ञार्हं भागं एतु गच्छतु यज्ञभागतां प्रतिपद्यताम् । यद्वा—पशुपतेस्स्वभूतेभ्यः पशुभ्यो निष्क्रीतोयं निष्क्रीय क्रीतः

यज्ञियं भागमेतु रायस्पोषा यज-
मानस्य सन्तु । ये बध्यमानमनु
बध्यमाना अभ्यैक्षन्त मनसा चक्षु-
षा च । अग्निस्ताꣳ अग्रे प्र मुमो-
क्तु देवः प्रजापतिः प्रजया सं वि-

अयम् । यज्ञियम् । भागम् । एतु । रायः । पोषाः ।
यजमानस्य । सन्तु । [5]ये । बध्यमानम् । अन्विति । बध्यमानाः । अभ्यैक्षन्तेत्यभि–ऐक्षन्त । मनसा । चक्षुषा । च । अग्निः । तान् । अग्रे । प्रेति । मुमोक्तु । देवः । प्रजापतिरिति प्रजा–पतिः । प्र-

यज्ञभुजां स्वभूतो भवतु । 'यज्ञर्त्विग्भ्याम्' इति घः । किं च— रायो धनस्य पशुलक्षणस्य पोषाः पुष्टयः यजमानस्य सन्तु, माऽपक्रामिषुः अस्मात्पशवः । 'ऊडिदम्' इति रायष्षष्ठ्या उदात्तत्वम्, 'षष्ठ्याः पति पुत्र' इति सत्वम् ॥

[5]अथ तृतीया—ये बद्ध्यमानमनु बद्ध्यमाना इति त्रिष्टुप् ॥ ये बध्यमानमिमं पशुं अनुबध्यमानाः हृदयेनानुरज्यमानाः अभ्यैक्षन्त आभिमुख्येन पश्यन्ति मनसा चक्षुषा च न जहति स्नेहानुषङ्गात् कारुण्याद्वा । छान्दसो लङ् । तान् सर्वान् अग्निर्देवः अग्रे प्रथमं प्रमुमोक्तु प्रमुञ्चतु ततो मानसाद्दुःखात् । मुचेः छान्दसश्शपश्श्लुः । प्रजापतिः प्रजानां पतिश्च ततस्तान् मुञ्चतु प्रजया ऐकमत्यं गत इत्यर्थः । 'समो गमृच्छि' इत्यात्मनेपदम् ॥

दानः । य आरण्याः पशवो विश्व-
रूपा विरूपास्सन्तो बहुधैकरूपाः ।
वायुस्ताꣳ अग्रे प्र मुमोक्तु देवः प्र-
जापतिः प्रजया संविदानः । प्रमुञ्च-

जयेति प्र-जया । संविदान इति सं-विदानः । [6]ये । आरण्याः । पशवः । विश्वरूपा इति विश्व-रूपाः । विरूपा इति वि-रूपाः । सन्तः । बहुधेति बहु-धा । एकरूपा इत्येक-रूपाः । वायुः । तान् । अग्रे । प्रेति । मुमोक्तु । देवः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजयेति प्र-जया । संविदान इति सं-विदानः । [7]प्रमुञ्चमाना इति प्र-मुञ्चमानाः ॥१२॥

---

[6]अथ चतुर्थी—य आरण्या इति त्रिष्टुप् ॥ ये आरण्याः अरण्ये भवाः पशवः विश्वरूपाः सर्वरूपान्विताः विरूपाः विविधरूपाः । एवं बहुधा सन्तोपि एकरूपाः एकस्वभावाः नियतैकस्वभावाः अत एवेमं पशुं बध्यमानं अनुबध्यमाना मनसा चक्षुषा चाभ्यैक्षन्त । तान् सर्वान्वायुर्देवः प्रमुमोक्तु वायुरारण्यानां पशूनामधिपतिरिति भावः । शेषं समानम् । एतेन होमेन सर्वे पशवः तृप्ता भवन्त्विति ॥

[7]अथ पञ्चमी—प्रमुञ्चमाना इति त्रिष्टुप् ॥ प्रमुञ्चमानाः इमं पशुं त्यक्त्वा गच्छन्तः यूयं भुवनस्य भूतजातस्य रेतः कारणं

मा॑नाः ॥ १२ ॥ भुव॑नस्य॒ रेतो॑ गा॒तुं ध॑त्त॒ यज॑मानाय दे॒वाः । उ॒पाकृ॑तꣳ शशमा॒नं यदस्था॑ज्जी॒वं दे॒वाना॒मप्ये॑तु पाथः । नाना॑ प्रा॒णो यज॑मान-

भुव॑नस्य । रेतः॑ । गा॒तुम् । ध॒त्त । यज॑मानाय । दे॒वाः । उ॒पाकृ॑त॒मित्यु॑प-आकृ॑तम् । श॒श॒मा॒नम् । यत् । अस्था॑त् । जी॒वम् । दे॒वाना॑म् । अपीति॑ । ए॒तु॒ । पाथः॑ । [8]नाना॑ । प्रा॒ण इति॑ प्र-अ॒नः । य-

यागद्वारेणोत्पत्तिहेतुं हे देवाः प्राणाः एतस्य हन्यमानस्य पशोः यूयं यजमानाय गातुं गतिं धत्त दत्त पुण्यान् लोकान् गन्तुं मार्गं कुरुत । यद्वा—यजमानाय गातुं गमनं यजमानेन संगतिं धत्त कुरुत वधादवध्यमानं मा कार्ष्ट । किं च—उपाकृतमिमं पशुं शशमानं संगच्छत् सर्वानवयवान् व्याप्नुवत् । शशप्लुतगतौ उदात्तेत्, ताच्छीलिकश्चानश् । अत एव लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावः । यदत्र पशौ अस्थात् तिष्ठति तत्सर्वं पाथः अन्नं मांसलक्षणं देवानां जीवं प्राणं अप्येतु अनु प्रविशतु । एतदुक्तं भवति—पशोरस्य हन्यमानस्य प्राणाः यजमानस्येष्टावाप्तिहेतवः सन्तु, मांसं तु देवतानां स्थितये भवत्विति । तिष्ठतेश्छान्दसो लुङ्, 'गातिस्थ' इति सिचो लुक् ॥

[8]पशुं नीयमानमभिमन्त्रयते—नानेति त्रिष्टुभा ॥ नाना पृथग्भूतः पशुना पशुप्राणेन यजमानस्य प्राणः तेन तदन्वारम्भदो-

स्य पुशुना युज्ञो देवेभिस्सह देवु-
यानः । जीवं देवानामप्यैतु पार्थ-
स्सुत्यास्सन्तु यजमानस्यु कामाः ।
[9]यत्पुशुर्मायुमकृतोरो वा पुद्भिराहु-

जमानस्य । पुशुना । युज्ञः । देवेभिः । सह । देवु-यान् इति देव–यानः । जीवम् । देवानाम् । अ-पीति । एतु । पाथः । सुत्याः । सन्तु । यजमान-स्य । कामाः । [9]यत् । पुशुः । मायुम् । अकृत । उरः । वा । पुद्भिरिति पत्–भिः । आहुत इत्या–

षाभावः । 'मृत्यवे वा एष नीयते'* इत्यादि ब्राह्मणम् । यज्ञश्च: देवेभिः देवैः पशुप्राणैस्सह देवयानः देवान् गन्ता देवानां जीवमप्येतु । पाथः पशुशरीरलक्षणमन्नं च देवानां जीवमप्येतु । ततश्च सत्या अवितथा यजमानस्य कामास्सन्तु ॥

[9]संज्ञप्ते संज्ञप्तहोमं जुहोति—यत्पशुरित्यनुष्टुभा ॥ अकृतेति प्रथमपादान्तः । मायुः दुःखहेतुकश्शब्दः । पद्भिश्च उरआहननं दुःखेन शब्दादिचिकीर्षा सर्वस्य पशोर्जायते, अशक्त्या तु शब्दादिकं तत्र न करोति । अत्र शब्दादिकरणेन तन्निमित्तं चिकीर्षा लक्ष्यते, तेन नित्यो विधिः सत्यसति वा शब्दकरणादौ भवति । अयमर्थः—यद्यस्माद्दुःखात् पशुर्मायुं शब्दं अकृत करोति । छान्दसो लुङ् । यस्माद्वा दुःखादुरः आत्मीयं पद्भिराहते आहन्ति अभिपीडयति एतदुभयं चिकीर्षति, तस्मात्ता-

---

* तै. सं. ३-१-५४

ते । अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वा-
न्मुञ्चत्वꣳहसः । शमितार उपेतन
यज्ञम् ॥ १३ ॥ देवेभिरिन्वितम् ।
पाशात्पशुं प्र मुञ्चत बन्धाद्यज्ञपतिं

हृते । अग्निः । मा । तस्मात् । एनसः । विश्वात् ।
मुञ्चतु । अꣳहसः । [10]शमितारः । उपेतनेत्युप-
एतन । यज्ञम् ॥ १३ ॥ देवेभिः । इन्वितम् । पा-
शात् । पशुम् । प्रेति । मुञ्चत । बन्धात् । यज्ञप-

हशदुःखोपादानप्रभवात् एनसः पापात् विश्वात् विश्वस्मात् । छान्दसः स्मादादेशाभावः । अंहसः पापतमात् । पुनश्श्रुत्या अतिशयो गम्यते । ईदृशात्पापादग्निर्मा मुञ्चतु ॥

[10]वपाश्रपणीभ्यां पशुमुपेतोऽध्वर्युर्यजमानश्च—शमितार इत्यनुष्टुभा । 'उपेतन' इति प्रथमपादान्तः ॥ हे शमितारः शमयितारः संस्कर्तारः । ण्यन्तात्तृचि 'शमिता यज्ञे' इति णिलोपो निपात्यते, आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । उपेतन उपगच्छत यज्ञं प्रवर्तयतेति यावत् । एतेर्लोटि 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तस्य तनबादेशः, पित्त्वेन क्ङित्त्वाभावाद्गुणः, एङि पररूपत्वम्, 'एत्येधत्यूठ्सु' इति वृद्धिर्व्यत्ययेन न प्रवर्तते, 'चादिलोपे विभाषा' इति निघाताभावः । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वात् आख्यातं न निहन्यते इति केचित् । उपसर्गस्य तिङन्तेऽनुप्रवेशात् धातोरुदात्तत्वे 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेरनुदात्तत्वं, 'उदात्तवता तिङा' इति

परिं । अदितिः पाशं प्र मुमोक्त्वेतं
नमः पशुभ्यः पशुपतये करोमि ।
अरातीयन्तमधरं कृणोमि यं द्वि-
ष्मस्तस्मिन्प्रतिं मुञ्चामि पाशम् ।

तिमितिं यज्ञ—पतिम् । परिं । [11]अदितिः । पाशम् । प्रेतिं । मुमोक्तु । एतम् । नमः । पशुभ्य इतिं प-शु—भ्यः । पशुपतय इतिं पशु—पतये । करोमि । [12]अरातीयन्तम् । अधरम् । कृणोमि । यम् । द्वि-

---

समासः । यज्ञो विशेष्यते—देवेभिः देवैः इन्वितं व्याप्तम् । इवि व्याप्तौ, इदित्त्वान्नुम् । किं च—इमं पशुं पाशात् प्रमुञ्चत, यज्ञपतिं यजमानं च बन्धात् सर्वस्माद्दणबन्धात् परिमुञ्चत सर्वतो मुञ्चत ॥

[11-12]पाशान्मुच्यमानं तमनुमन्त्रयते—अदितिरिति द्वाभ्यां जगतीत्रिष्टुभ्भ्यां द्विपदाभ्याम् ॥ अदितिः अदीना पृथिवी देवमाता वा एतं पाशं प्रमुमोक्तु । पूर्ववच्छपश्लुः । पशुभ्यः पशुपतये च नमः करोमि नमस्करोमि अपराधनिवृत्त्यर्थम् । किंच—अरातीयन्तं अस्माकमरातित्वं कर्तुमिच्छन्तं, अरातिमिवाचरन्तं वा । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अधरं मत्तो न्यूनं करोमि अस्माभिरविदितं गूढशत्रुं अनेन बद्ध्वा निपातयामीति । अथ यं च वयं द्विष्मः यः प्रकाशोस्माभिर्विदितः अस्माकं शत्रुः तस्मिन्नेतं पाशं प्रतिमुञ्चामीति सोनेन बद्धो म्रियतामिति ॥

*5

त्वामु ते दधिरे हव्यवाहँ शृतं-
कर्तारमुत यज्ञियं च । अग्ने सदक्ष-
स्सतनुर् हि भूत्वाऽथ हव्या जात-
वेदो जुषस्व । जातवेदो वपया ग-

च्छ । तस्मिन्न् । प्रतीति । मुञ्चामि । पाशम् । [13]त्वाम् ।
उ । ते । दधिरे । हव्यवाहमिति हव्य–वाहम् ।
शृतंकर्तारमिति शृतं–कर्तारम् । उत । यज्ञियम् ।
च । अग्ने । सदक्ष इति स–दक्षः । सतनुरिति स–तनुः । हि । भूत्वा । अथ । हव्या । जातवेद इति जात–वेदः । जुषस्व । [14]जातवेद इति जात–

[13]वपामभिजुहोति—त्वामु त इति त्रिष्टुभा ॥ उ इत्यवधारणे । ते देवाः, देवेभिरन्वितमित्यत्र प्रकृतत्वात् । त्वामेव हव्यवाहं हविषां वोढारं दधिरे धारयामासुः कृतवन्त इत्यर्थः । वहतेर्ण्विः । शृतंकर्तारं शृतं पक्वं हविः कुर्वन्तम् । 'नित्यं पक्वहविषोः' इति शृभावः, पूर्वपदस्य मुमागमश्छान्दसः । उत अपि च यज्ञियं यज्ञसंपादनार्हं । 'यज्ञर्त्विग्भ्याम्' इति घः । हि यस्मादेवं तस्मात् अथेदानीमेव हे अग्ने सदक्षः सोत्साहः । दक्ष शैघ्र्ये । सतनुः सशरीरः दृढशरीरश्च भूत्वा हे जातवेदः जातप्रज्ञ जातानां वा वेदितः त्वमेवेदं कर्तुमर्हसि । तस्माद्धव्या हव्यानि जुषस्व प्रियस्व तानि वोढुम् । 'शेश्छन्दसि' इति शिलोपः । जातानि वेत्तीति 'गतिकारकयोरपि' इत्यसुन् ॥

[14]वपां जुहोति—जातवेद इति त्रिष्टुभा ॥ हे जातवेदः

च्छ दे॒वान्त्वꣳ हि होता॑ प्रथ॒मो ब॒भू-
थं । घृ॒तेन॒ त्वं त॒नुवो॑ वर्धयस्व॒
स्वाहा॑कृतꣳ ह॒विर॑दन्तु दे॒वाः ।
स्वाहा॑ दे॒वेभ्यो॑ दे॒वेभ्य॒स्स्वा-

वे॒दुः । व॒पया॑ । ग॒च्छ॒ । दे॒वान् । त्वम् । हि । होता॑ । प्र॒थ॒मः । ब॒भूथं । घृ॒तेनं । त्वम् । त॒नुवः । व॒र्ध॒य॒-स्व॒ । स्वाहा॑कृत॒मिति॒ स्वाहा॑-कृ॒त॒म् । ह॒विः । अ॒-द॒न्तु॒ । दे॒वाः । [15]स्वाहा॑ । दे॒वेभ्यः । [16]दे॒वेभ्यः ।

वपया देवान् गच्छ वपासारं गृहीत्वा देवसकाशं गच्छ । कस्मादेवमुच्यते? इति चेत्—त्वं हि होता प्रथमः अस्मान्मनुष्यहोतुः पूर्वो बभूथ तस्मादेवं ब्रूमः । तस्मात्तादृशस्त्वं घृतेन तनुवः तनूः देवानां वर्धयस्व । ते च देवाः वर्धिततनवः स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण हुतमिदं हविरदन्तु । यद्वा—स त्वं घृतेन तनुवः आत्मीयाः वर्धयस्व । किमर्थम्? स्वाहाकृतं हविर्देवा अदन्तु तदर्थं त्वयि हि वर्धमानतनौ देवा हविरत्तुं प्रभवन्तीति । 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' इति तनोरुवङादेशः । वृरण्यन्तस्य अचित्तवत्कर्तृकत्वात् ण्यन्तात् 'अणावकर्मकात्' इति परस्मैपदाभावः । स्वाहाशब्दस्योर्यादित्वेन गतित्वात् 'गतिरनन्तरः' इति प्रकृतिस्वरत्वम्, निपाता आद्युदात्ताः ॥

[15]पूर्वं परिवप्यं जुहोति—स्वाहा देवेभ्य इति यजुषा ॥ स्वाहा हुतमिदमस्तु देवेभ्यः पुरस्तात्स्वाहाकृतिभ्य इति ॥

[16]उत्तरं जुहोति—देवेभ्यस्स्वाहेति यजुषैव ॥ देवेभ्यः उ-

हां ॥ १४ ॥

प्राजापत्या वै पशवस्तेषाꣳ रुद्रोधिपतिर्यदेताभ्यामुपाकरोति ता-

स्वाहा ॥ १४ ॥

ईशो प्रमुञ्चमाना यज्ञं त्वꣳ षोडश च ॥४॥

[1]प्राजापत्या इति प्राजा-पत्याः । वै । पशवः । तेषाम् । रुद्रः । अधिपतिरित्यधि-पतिः । यत् । एताभ्याम् । उपाकरोतीत्युप-आकरोति । ता-

परिष्टात्स्वाहाकृतिभ्यः स्वाहुतमस्त्विति । 'पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवाः'* इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्राभितो वपाया होमः स परितो वपां भवः परिवप्यः । द्वावप्येतौ एकार्थावेव मन्त्रौ । तत्र वपा भागिभिः अव्यवहितान् देवान् प्रतिपादयितुं प्रथमस्वाहाकारादिरभूत्, द्वितीयस्वाहाकारान्ता स्वाहाकारेण व्यवधानं मा भूदिति ॥

इति तृतीये प्रथमे चतुर्थोनुवाकः.

---

[1]अथ 'प्रजापतेर्जायमानाः'† इत्यादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणम्—प्राजापत्या इत्यादि ॥ प्राजापत्याः प्रजापतेरपत्यभूताः सर्वेऽपि पशवः । तेषां सर्वेषामपि रुद्रोधिपतिः स्वामी । यद्यस्मादेताभ्यां 'प्रजापतेर्जायमानाः',† 'इमं पशुम्'† इत्यनुवाकस्य प्रथमा-

*तै. सं. ३-१-५[4]. †तै. सं. ३-१-४[1-2].

भ्यामेवैनं प्रतिप्रोच्या लभत आत्म-
नोनाव्रस्काय द्वाभ्यामुपाकरोति द्वि-
पाद्यजमानः प्रतिष्ठित्या उपाकृ-
त्य पञ्च जुहोति पाङ्क्ताः पशवः प-

भ्याम् । एव । एनम् । प्रतिप्रोच्येति प्रति–प्रोच्य । एति । लभते । आत्मनः । अनाव्रस्कायेत्यना–व्रस्काय । द्वाभ्याम् । उपाकरोतीत्युप–आकरोति । द्विपादिति द्वि–पात् । यजमानः । प्रतिष्ठित्या इति प्रति–स्थित्यै । [२]उपाकृत्येत्युप–आकृत्य । पञ्च । जुहोति । पाङ्क्ताः । पशवः । पशून् । एव । अवे-

भ्यां प्रजापतेः रुद्रस्य च प्रतिपादकाभ्यां पशुमुपाकरोति तस्मात्ताभ्यां देवाभ्यां पशूनां पितृस्वामिभ्यामेवैनं पशुं प्रतिप्रोच्य प्रत्यावेद्य आलभते । तदात्मनोनाव्रस्काय अनपराधाय भवति । अत्र व्रश्चतिं सकारोपधं पठन्ति । तस्माद्घञि कुत्वं, निमित्ताभावात् श्चुत्वं निवर्तते । अथ सङ्ख्यां विशिष्टफलहेतुत्वेन स्तौति—द्वाभ्यामिति । द्वित्वान्वयाद्द्विपदो यजमानस्य प्रतिष्ठित्यै भवति । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पादः प्रतिष्ठेति पर्यायौ । 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादस्य लोपः, 'द्वित्रिभ्यां पद्दन्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

[२]उपाकृत्येत्यादि ॥ पशूपाकरणानन्तरं प्रजानन्त इत्यादि पञ्च हव्यानि जुहोति । पङ्क्तिः पञ्चपदा तत्प्रभवाः पशवः । ततः पञ्चत्वान्वयेन तेऽवरुद्धा भवन्ति । पङ्क्तिशब्दादुत्सादित्वादञ् ॥

शूनेवाव रुन्धे मृत्यवे वा एष नी-
यते यत्पशुस्तं यदन्वारभेत प्रमायु-
को यजमानस्स्यान्नाना प्राणो यज-
मानस्य पशुनेत्याह व्यावृत्त्यै॥१५॥
यत्पशुर्मायुमकृतेति जुहोति शा-
न्त्यै शमितार उपेतनेत्याह यथा-

ति । रुन्धे । [3]मृत्यवे । वै । एषः । नीयते । यत् । पशुः । तम् । यत् । अन्वारभेतेत्यनु–आरभेत । प्रमायुक इति प्र–मायुकः । यजमानः । स्यात् । नाना । प्राण इति प्र–अनः । यजमानस्य । पशुना । इति । आह । व्यावृत्त्या इति वि–आवृत्त्यै ॥ १५ ॥ [4]यत् । पशुः । मायुम् । अकृत । इति । जुहोति । शान्त्यै । [5]शमितारः । उपेतने-

---

[3]मृत्यव इत्यादिना मारणार्थं नीयमानस्य पशोः अन्वारम्भः यजमानस्य पशुसमानधर्मतामावहेत्, अमङ्गल्यश्च भवति । ततश्च यजमानः प्रमायुको मरणशीलस्स्यात् । छान्दस उकञ् । तस्मादभिमन्त्रणं मन्त्रेण । नाना पृथग्भूतः प्राणो यजमानस्य पशुप्राणादिति यदाह तद्व्यावृत्त्यै यजमानस्य भवति । व्यावृत्तिः पृथग्धर्मता । पूर्ववद्गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

[4]यत्पशुर्मायुमिति संज्ञप्ते जुहोति ॥ तदेनसः शान्त्यै भवति ॥

[5]शमितार उपेतन इति वपाश्रपणीभ्यां पशुमुपेतः यजमानो-

यजुरेवैतद्वपायां वा आह्रियमाणायामग्नेर्मेधोप क्रामति त्वामु ते दधिरे हव्यवाहमिति वपामभि जुहोत्यग्नेरेव मेधमवं रुन्धेऽथो शृत-

त्वाय—एतेन । इति । आह । यथायजुरिति यथा—यजुः । एव । एतत् । [6]वपायाम् । वै । आह्रियमाणायामित्या—ह्रियमाणायाम् । अग्नेः । मेधः । अपेति । क्रामति । त्वाम् । उ । ते । दधिरे । हव्यवाहमिति हव्य—वाहम् । इति । वपाम् । अभीति । जुहोति । अग्नेः । एव । मेधम् । अवेति । रुन्धे । अथो इति । शृतत्वायेति शृत—त्वाय ।

ध्वर्युश्च ॥ तत्र यथा यजुर्वदति बन्धाद्यज्ञपतिं परिमुञ्चतेति तथैवैतत्फलं भवति । यजमानस्य यजुर्वेदप्रभवत्वात् ऋगेव यजुरुच्यते ॥

[6]वपायामित्यादि ॥ वपाया आहरणकाले अग्निसकाशात् मेधः यज्ञः अपक्रामति तस्मात् 'त्वामु ते'* इति वपाहोमः तस्मिन् काले क्रियमाणस्य मेधस्यानपक्रमणाय भवति तेनाग्नेरपक्रामन्तं मेधमवरुन्धे अनपक्रमणं करोति 'दधिरे'* इति मन्त्रपदात् । अथो अपि च शृतत्वाय पक्वत्वाय वपाया अभिहोमो भवति । 'शृतंकर्तारम्'* इति दर्शनात् ॥

---

*तै सं ३-१-४[13].

त्वायं पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वा अ-
न्ये देवा उपरिष्टात्स्वाहाकृतयोन्ये
स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यस्स्वाहेत्यभि-
तो वपां जुहोति तानेवोभयान्प्री-
णाति ॥ १६ ॥

[7]पुरस्तात्स्वाहाकृतय इति पुरस्तात्-स्वाहाकृत-
यः । वै । अन्ये । देवाः । उपरिष्टात्स्वाहाकृतय
इत्युपरिष्टात्-स्वाहाकृतयः । अन्ये । स्वाहा ।
देवेभ्यः । देवेभ्यः । स्वाहा । इति । अभितः ।
वपाम् । जुहोति । तान् । एव । उभयान् ।
प्रीणाति ॥ १६ ॥

व्यावृत्त्या अभितो वपां पञ्च च ॥ ५ ॥

---

[7]अथ परिवप्यहोममन्त्रयोस्स्वाहाकारस्य स्थानव्यत्यासकारणं प्रदर्शयितुमाह—पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वा इत्यादि ॥ 'जातवेदो वपया गच्छ देवान्'* इति ये वपाभाजो देवाः तैरात्मनोऽव्यवधानार्थं अन्ये ये देवाः वपाहोमात्पूर्वं भाविनः पुरस्तात्स्वाहाकृतयो-भवन् पुरस्तात्स्वाहाकृतेन मन्त्रेण होमः । एवं कुर्वन् तानुभयान् देवान् प्रीणाति ॥

इति तृतीये प्रथमे पञ्चमोनुवाकः.

---

*तै. सं. ३-१-४[1].

यो वा अयथादेवतं यज्ञमुपचरत्या देवताभ्यो वृश्च्यते पापीयान्भवति यो यथादेवतं न देवताभ्य आ वृश्च्यते वसीयान्भवत्याग्नेय्यर्चाऽऽग्नीं-

[1–5]यः । वै । अयथादेवतमित्ययथा–देवतम् । यज्ञम् । उपचरतीत्युप–चरति । एति । देवताभ्यः । वृश्च्यते । पापीयान् । भवति । यः । यथादेवतमिति यथा–देवतम् । न । देवताभ्यः । एति । वृश्च्यते । वसीयान् । भवति । आग्नेय्या । ऋचा । आग्नीध्रमित्याग्नि–इध्रम् । अभीति । मृशेत् । वैष्ण-

[1–5]यो वा इत्यादि ॥ या यस्य देवता तद्यथादेवतं, ततोन्यदयथादेवतम् । तृतीयाया आमादेशः । यथायथमनवगते देवतासम्बन्धे यज्ञसाधनैर्यो यज्ञमुपचरति अनुतिष्ठति स देवताभ्यः अज्ञाताभ्य आवृश्च्यते परिहीयते ततः पापीयान् भवति पापतरो भवति । यो यथादेवतमित्यादि । गतम् । वसीयान् वसुमत्तरः । आग्नेय्यर्चेत्यादि । 'अग्ने नय'* इत्याग्नेयी ऋक् । 'इदं विष्णुः'† इति वैष्णवी । 'अग्न आयूंषि'‡ इति ऋगाग्नेयी । 'आ वायो भूष'§ इति वायव्या । 'आघा ये अग्निमिन्धते'¶ इत्यैन्द्री । एवं कुर्वन् यथायथमवगताभिर्देवताभिः यज्ञमुपचरति ततो देवताभ्यो न वृश्च्यते

* सं १–१–१४.[9] † सं १–२–१३[4]. ‡ सं १–३–१४[23].
§ सं १–४–४[1]. ¶ ब्रा २–४–५.

घ्रमभि मृशेद्वैष्णव्या हविर्धानमाग्ने-
य्या स्रुचौ वायव्यया वायव्यान्यै-
न्द्रिया सदो यथादेवतमेव यज्ञमुप
चरति न देवताभ्य आ वृश्चयते व-
सीयान्भवति युनज्मि ते पृथिवीं ज्यो-
तिषा सह युनज्मि वायुमन्तरिक्षेण
॥१७॥ ते सह युनज्मि वाचꣳ स-

व्या । हविर्धानमिति हविः—धानम् । आग्नेय्या । स्रुचः । वायव्यया । वायव्यानि । ऐन्द्रिया । सदः । यथादेवतमिति यथा—देवतम् । एव । यज्ञम् । उ-पेति । चरति । न । देवताभ्यः । एति । वृश्चयते । वसीयान् । भवति । [6]युनज्मि । ते । पृथिवीम् । ज्योतिषा । सह । [7]युनज्मि । वायुम् । अन्तरिक्षे-ण ॥ १७ ॥ ते । सह । [8]युनज्मि । वाचम् । सह ।

वसीयान् भवति । आग्नेय्यादिषूदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप उदात्तत्वे 'उदात्तयणः' इति तृतीयाया उदात्तत्वम् ॥

[6-8]महापरिधीन् परिदधाति—युनज्मि त इति तिसृभिरेकपदाभिः जगतीभिः । तत्र मध्यमं—युनज्मीति ॥ हे अग्ने ते तव पृथिवीं पृथिवीस्थानीयं मध्यमं परिधिं ज्योतिषा दीप्त्या सह तव समीपे युनज्मि । यद्वा—हे मध्यमपरिधे अनेन यागेन पृथिवीं ज्योतिषा अग्निना सह युनज्मि दक्षिणं वायुमन्तरिक्षेण सह तव युनज्मि ।

ह सूर्येण ते युनज्मि तिस्रो विपृच-
स्सूर्यस्य ते । अग्निर्देवता गायत्री
छन्द उपाꣳशोः पात्रमसि सोमो
देवता त्रिष्टुप्छन्दोन्तर्यामस्य पात्र-

सूर्येण । ते । [9]युनज्मि । तिस्रः । विपृच इति वि-पृचः । सूर्यस्य । ते । [10]अग्निः । देवता । गायत्री । छन्दः । उपाꣳशोरित्युप-अꣳशोः । पात्रम् । असि । [11]सोमः । देवता । त्रिष्टुप् । छन्दः । अन्तर्यामस्येत्यन्तः-यामस्य । पात्रम् । असि ।

समानमन्यत् । उत्तरं सूर्येण सह वाचं तव युनज्मि । शिष्टं समानम् ॥

[9]स्रुचोऽभिमृशति—युनज्मि तिस्र इति जगत्यैकपदया ॥ युनज्मि तिस्रः स्रुचः जुहूपभृद्ध्रुवाः विपृचः विपृक्ताः पृथग्भूताः सूर्यस्य सोमस्य* सूर्यस्य सम्बन्धिनो वा तव संबन्धिनीः युनज्मि त्वदर्थं वा ॥

[10]पात्राणि सादितान्यभिमृशति—अग्निर्देवतेत्यादिभिः ॥ दशैते मन्त्रा निगदव्याख्याताः । अग्निस्तव देवता, गायत्री छन्दः उपांशोः ग्रहस्य पात्रमसि त्वामिति । एवं सर्वत्र । 'उपाद्द्व्यजजिनम्' इत्युपांशुशब्दस्योत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

[11]अन्तर्यामग्रहस्य पात्रमसि । 'अन्तरपरिग्रहे' इति गतित्वात्ताथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

---

*क—पावकस्य.

मसीन्द्रो देवता जगती छन्द इन्द्र-
वायुवोः पात्रमसि बृहस्पतिर्देव-
ताऽनुष्टुप्छन्दो मित्रावरुणयोः पात्र-
मस्यश्विनौ देवता पङ्क्तिश्छन्दोऽश्वि-

[12]इन्द्रः । देवता । जगती । छन्दः । इन्द्रवायुवोरिति-
इन्द्र–वायुवोः । पात्रम् । असि । [13]बृहस्पतिः ।
देवता । अनुष्टुबित्यनु–स्तुप् । छन्दः । मित्रावरु-
णयोरिति मित्रा–वरुणयोः । पात्रम् । असि ।
[14]अश्विनौ । देवता । पङ्क्तिः । छन्दः । अश्विनोः ।

---

[12]इन्द्रवाय्वोस्सम्बन्धी ऐन्द्रवायवो ग्रहः; तस्य पात्रमसि । 'उभयत्र वायोः प्रतिषेधः' इत्यनङ् न क्रियते । 'देवताद्वन्द्वे च' इति प्राप्तस्य पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरस्य 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ' इति प्रतिषेधे समासान्तोदात्तत्वे च कृते 'उदात्तयणः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

[13]बृहस्पतिर्देवता । 'तद्बृहतोः' इति सुट्, वनस्पत्यादित्वात्पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । समासे बृहच्छब्दः प्रायेणाद्युदात्तः । मित्रावरुणयोस्सम्बन्धिनः मैत्रावरुणस्य वा ग्रहस्य पात्रमसि । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

[14]पङ्क्तिः पञ्चपदा । अश्विनोस्सम्बन्धिनः आश्विनस्य ग्रहस्य पात्रमसि ॥

नोः पात्रमसि सूर्यो देवता बृहती ॥ १८ ॥ छन्दश्शुक्रस्य पात्रमसि चन्द्रमा देवता सतोबृहती छन्दो मन्थिनः पात्रमसि विश्वे देवा देवतोष्णिहा छन्द आग्रयणस्य पा-

पात्रम् । असि । [15]सूर्यः । देवता । बृहती ॥ १८ ॥ छन्दः । शुक्रस्य । पात्रम् । असि । [16]चन्द्रमाः । देवता । सतोबृहतीति सतः—बृहती । छन्दः । मन्थिनः । पात्रम् । असि । [17]विश्वे । देवाः । देवता । उष्णिहा । छन्दः । आग्रयणस्य । पात्रम् ।

[15]बृहतीशब्दे 'बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानम्' इति नद्या उदात्तत्वम् । शुक्रस्य ग्रहस्य पात्रमसि ॥

[16]सतोबृहती नाम बृहतीविशेषः । 'त्रिभिर्द्वादशकैर्महाबृहती । सतोबृहती ताण्डिनः'* । छान्दसष्षष्ठ्या अलुक्, दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, 'शतुरनुमः' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् ॥

[17]उष्णिक्, उष्णिहा इति पदद्वयमपि भवति । आग्रयणस्य ग्रहस्य पात्रं स्थाल्यसि ॥

*पिं. सू. ३-३५, ३६. 'त्रिभिर्जागतैर्महाबृहती' इति पाठः.

त्रमसीन्द्रो देवता ककुच्छन्द उक्था-
नां पात्रमसि पृथिवी देवता विरा-
ट्छन्दो ध्रुवस्य पात्रमसि ॥ १९ ॥
इष्टर्गो वा अध्वर्युर्यजमानस्येष्टर्गः

असि । [18]इन्द्रः । देवता । ककुत् । छन्दः । उक्था-
नाम् । पात्रम् । असि । [19]पृथिवी । देवता । विराडिति
वि-राट् । छन्दः । ध्रुवस्य । पात्रम् । असि ॥ १९ ॥

अन्तरिक्षेण बृहती त्रयस्त्रिंशश्च ॥ ६ ॥

[1]इष्टर्गः । वै । अध्वर्युः । यजमानस्य । इष्टर्गः ।

---

[18]ककुप् उष्णिग्विशेषः । 'मध्ये चेद्द्वादशाक्षरः ककुप्'* । उक्थानां सम्बन्धिनः उक्थस्य ग्रहस्य पात्रं स्थाली वा ॥

[19]विराट् दशाक्षरा । ध्रुवस्य ग्रहस्य पात्रं स्थाल्यसि ॥

इति तृतीये प्रथमे षष्ठोनुवाकः.

---

[1]इष्टर्ग इत्यादि ॥ यागेन निमित्तेनार्तैः प्रयोजयिता इष्टर्गः अध्वर्युः यजमानस्य । पृषोदरादिः । यजेरिष्टः, ऋच्छतेरर्गः । प्रमा-

---

*पिं. सू. ३-१९. 'ककुम्मध्ये चेदन्त्यः' इति पाठः.

खलु वै पूर्वोर्ष्टुः क्षीयत आसन्या-
न्मा मन्त्रात्पाहि कस्याश्चिदभिश-
स्त्या इति पुरा प्रातरनुवाकाज्जुहुया-
दात्मन एव तदध्वर्युः पुरस्ताच्छर्म

खलु । वै । पूर्वः । अर्ष्टुः । क्षीयते । आसन्यात् । मा । मन्त्रात् । पाहि । कस्याः । चित् । अभिशस्त्या इत्यभि–शस्त्याः । इति । पुरा । प्रातरनुवाकादिति प्रातः–अनुवाकात् । जुहुयात् । आत्मने । एव । तत् । अध्वर्युः । पुरस्तात् । शर्म ।

दालस्यादिना अध्वर्योरपचारेण तन्निमित्तेन वा परापचारादिना यजमानस्यार्तिमार्छेति इष्टर्गः इत्येतदुक्तं * भवतीत्याचार्याः । दर्वीस्थानीय इत्येके । भवतु इष्टर्गस्य का क्षतिरिति चेदाह—इष्टर्गो हि अर्ष्टुः आर्तिं गच्छतः पूर्वः क्षीयते प्रथममेव आर्तिं गच्छति ; तन्निबन्धनत्वादार्तेः । ऋच्छतेस्तुः, षकारोपजनः छान्दसः । तस्मादध्वर्युणा आत्मनश्शर्मणे यत्कर्तव्यम् । तद्विदधाति—आसन्यादिति । महारात्र उत्थाय पुरा पुरस्तात्प्रातरनुवाकात् आग्नीध्रीये अनेन मन्त्रेण जुहुयात् । ततोध्वर्युरात्मन एवार्थं पुरस्तात् शर्म सुखं आर्त्यभावं नह्यते बध्नाति करोतीत्यर्थः, तद्यजमानस्याप्यनार्त्यै भवतीति । मन्त्रार्थस्तु—आसन्यात् आस्ये भवान्मन्त्रात् अभिचारमन्त्रात् । यद्वा—शापादिस्वरूपात् । आनुपूर्व्या व्या-

---

*क.—उष्णगृह इत्येवेदमुक्तम्.

नह्यते॑ऽनार्त्यै॒ संवे॒शाय॑ त्वोपवे॒शाय॑
त्वा गाय॒त्रिया॑स्त्रि॒ष्टुभो॒ जग॑त्या अ॒भि-
भूत्यै॒ स्वाहा॒ प्राणा॑पानौ मृ॒त्योर्मा॑ पा-

न॒ह्य॒ते॒। अना॑र्त्यै । [2-1]सं॒वे॒शायेति॑ सं॒—वे॒शाय॑ । त्वा॒। उ॒प॒वे॒शायेत्यु॑प—वे॒शाय॑ । त्वा॒ । गा॒य॒त्रियाः॑ । त्रि॒-ष्टुभः॑ । जग॑त्याः । अ॒भिभू॑त्या इत्य॒भि—भू॒त्यै॒ । स्वाहा॑ । [5]प्राणा॑पा॒नावि॒ति॒ प्रा॒ण॑—अ॒पा॒नौ । मृ॒त्योः । मा॒ । पा॒त॒म् । [6]प्राणा॑पा॒नावि॒ति॒ प्रा॒ण॑—अ॒पा॒नौ ।

हरणेन वा आसन्यो मन्त्रः इत्याचार्याः । कस्याश्चित् कुतश्चित् अभिशस्त्या अभिशंसनात् पापात् मा पाहि । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । आस्यशब्दस्य छान्दस आसन्भावः । अथ वै भवति यो वै छन्दोभिरभिभवति संसुन्वतोरभिभवतीति परस्परस्पर्धया कृतः संवादो विद्विषाणयोरेव एककाले यष्ट्रोः; न पितापुत्रादीनाम् । अतः परमान्तादनुवाकस्य तद्विषया मन्त्रा ब्राह्मणानि च ॥

[2-1]तत्र संसुन्वतोर्यथा य इतरमभिबुभूषति स महारात्र उत्थायाग्नीध्रे तिस्रोभिभूतर्जुहोति—संवेशाय त्वेत्यादिभिः ॥ संवेशः शयनं उपवेशः आसनम् । तदर्थं गायत्र्या अभिभूत्यै । यया गायत्र्या विश्वमभिभवति तस्यै तदर्थम् । तद्वदहमपि प्रतिपक्षमभिभूयासम् । त्वां स्वाहुतं करोमीति । एवं त्रिष्टुब्जगत्योरपि । उभयत्रापि 'संवेशाय त्वा' इत्यादिकमनुपज्यते । संवे-

तं प्राणापानौ मा मां हासिष्टं दे-
वतासु वा एते प्राणापानयोः॥२०॥
व्यायच्छन्ते येषा सोमस्समृच्छते

मा । मा । हासिष्टम् । [7]देवतासु । वै । एते । प्राणापानयोरिति प्राण–अपानयोः ॥ २० ॥ व्यायच्छन्त इति वि–आयच्छन्ते । येषाम् । सोमः ।

शाय त्वोपवेशाय त्वा त्रिष्टुभोभिभूत्यै स्वाहा संवेशाय त्वोपवेशाय त्वा जगत्या अभिभूत्यै स्वाहा इति ॥

[5–6]अथ द्वे प्राणाहुती जुहोति—प्राणापानावित्यादि ॥ हे प्राणापानौ मा मृत्योः मरणात् पातं रक्षतम् । हे प्राणापानौ मा मा हासिष्टं त्यक्त्वा मां मा गच्छतम् । 'यमरमनमाताम्' इतिसागिटौ ॥

[7]अनयोर्मन्त्रयोर्ब्राह्मणम्—देवतास्वित्यादि ॥ एते खलु देवतासु प्राणापानयोः प्राणापाननिमित्तं व्यायच्छन्ते विप्रतिपद्यन्ते ममैतौ स्यातामिति । अकर्मसंयोगेऽपि हि सप्तमी दृश्यते यथा—'तस्यै पयसि व्यायच्छन्त'* इति । येषां सोमः समृच्छते संगच्छते स्पर्धया सोमान्तरेण सह सूयते । यद्वा—समृच्छते विनश्यति सोमान्तरेण संसर्गात् । 'समो गमृच्छि' इत्यात्मनेपदम् । यमेस्तु 'आङो यमहनः' इति तस्मादनेन मन्त्रेण प्राणापानयोरात्मनो लाभं प्रार्थयतः इति भावः ॥

---

*तै. ब्रा. २-१-६.

संवेशाय त्वोपवेशाय त्वेत्याह छ-
न्दाꣳसि वै संवेश उपवेशश्छन्दो-
भिरेवास्य छन्दाꣳसि वृङ्क्ते प्रतिव-
न्त्याज्यानि भवन्त्यभिजित्यै मरु-

समृच्छत इति सं—ऋच्छते । [8]संवेशायेति सं—वे-
शाय । त्वा । उपवेशायेत्युप—वेशाय । त्वा । इ-
ति । आह । छन्दाꣳसि । वै । संवेश इति सं—
वेशः । उपवेश इत्युप—वेशः । छन्दोभिरिति छन्दः
—भिः । एव । अस्य । छन्दाꣳसि । वृङ्क्ते । [9]प्रति-
वन्तीति प्रति—वन्ति । आज्यानि । भवन्ति । अ-
भिजित्या इत्यभि—जित्यै । मरुत्वतीः । प्रतिपद

[8]अथ संवेशायेत्यादीनामभिभूतिमन्त्राणां ब्राह्मणम्—संवेशाय त्वेत्यादि ॥ तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यम् । छन्दांसि वै संवेश उपवेश इति । संवेशोपवेशहेतवः छन्दांसीत्यर्थः । तस्मादीदृशैश्छन्दोभिः प्रथममेवाभिभूतिहोमेन आत्मसात्कृतैः कृतकृत्यः केन चिदनभिभवनीयः सुखी सम्पन्नोयं अस्य प्रतियष्टुस्सम्बन्धीनि छन्दांसि वृङ्क्ते वर्जयति तत्सकाशादपनयति ततः सोभिभूतो भवतीति । एवमेकयाजिनः । सात्रिणां तु पञ्चाभिभूतीर्विधास्यति—संवेशाय त्वोपवेशाय त्वा गायत्रियास्त्रिष्टुभो जगत्या अनुष्टुभः पङ्क्त्या अभिभूत्यै स्वाहा इति ॥

[9]संसुन्वतोरध्वर्यूणामुक्तम् । अथ छन्दोगानां विषय एवेदमुच्यते—

त्वतीः प्रतिपदो विजित्या उभे बृह-
द्रथन्तरे भवत इयं वाव रथन्तर-
मसौ बृहदाभ्यामेवैनमन्तरेत्यद्य वा-

इति प्रति-पदः । विजित्या इति वि-जित्यै । उभे इति । बृहद्रथन्तरे इति बृहत्-रथन्तरे । भवतः । [10]इयम् । वाव । रथन्तरमिति रथं-तरम् । असौ । बृहत् । आभ्याम् । एव । एनम् । अन्तः । एति । अद्य । वाव । रथन्तरमिति रथं-तरम् । श्वः । बृ-

---

प्रतिवन्तीति ॥ प्रतिवन्ति चैतिवन्ति चेत्याचार्याः, ब्राह्मणान्तरे दर्शनात् 'एतिवन्ति'* इति । आज्यानि स्तोत्राणि प्रतिवन्ति प्रगमनवन्ति, एतिवन्ति आगमनवन्ति च भवन्ति 'प्र वो वाजाः,'† 'अग्न आ याहि'† इति यथा । प्रकृष्टगत्यन्वयादभिजित्यै आभिमुख्येन जयाय भवति । यद्वा प्रथममेव योभिजयस्तीत्सद्ध्यै भवति । मरुत्वतीरिति । आज्यानां प्रतिपदः प्रथमा ऋचः मरुत्वतीः मरुत्वत्यः मरुच्छब्दवत्यो भवन्ति यथा 'इन्द्रायेन्द्रो मरुत्वते'‡ इत्याद्याः । 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वम् । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । 'मरुतो वै देवानामपराजितमायतनम्'* इति प्रतिपत्सु मरुदन्वयः विजित्यै विशेषेण जयाय भवति । पूर्ववद्गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । उभे इति । उभे अपि बृहद्रथन्तरे सामनी भवतः ॥

[10]अथ ते प्रशंसति—इयमित्यादि ॥ इयं पृथिवी रथन्तरं, असौ द्यौः बृहत्, तस्मादीदृशे उभे अपि सामनी गायेत् ।

---

*तै. ब्रा. १-४-६. †तै. ब्रा. ३-५-२. ‡ऋ. ७-१-४०.

व रथन्तरꣳ श्वो बृहदद्याश्वादेवैनम-
न्तरेति भूतम् ॥ २१ ॥ वाव रथ-
न्तरं भविष्यद्बृहद्भूताच्चैवैनं भवि-
ष्यतश्चान्तरेति परिमितं वाव रथ-
न्तरमपरिमितं बृहत्परिमिताच्चैवैन-
मपरिमिताच्चान्तरेति विश्वामित्र-

हत् । अद्याश्वादित्यद्य-श्वात् । एव । एनम् । अ-
न्तः । एति । भूतम् ॥ २१ ॥ वाव । रथन्तर-
मिति रथं-तरम् । भविष्यत् । बृहत् । भूतात् ।
च । एव । एनम् । भविष्यतः । च । अन्तः ।
एति । परिमितमिति परि-मितम् । वाव । रथ-
न्तरमिति रथं-तरम् । अपरिमितमित्यपरि-मितम् ।
बृहत् । परिमितादिति परि-मितात् । च । एव ।
एनम् । अपरिमितादित्यपरि-मितात् । च । अ-
न्तः । एति । [11]विश्वामित्रजमदग्नी इति विश्वामि-

आभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां एनं शत्रुमन्तरेति अन्तरितं करोति आभ्यां प्रच्यावयति । यागनिर्वृत्तिद्वारेण द्यावापृथिव्यादीनां प्रवृत्तिहेतुत्वात् तादात्म्येन स्तुतिः । अद्याश्वादस्मादह्नः उत्तरस्मादह्नश्चेत्यर्थः । अद्य च श्वश्च अद्याश्वम् । 'अच्' इति योगविभागादच्समासान्तः, अव्ययानां भमात्रे टिलोपः, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । परिमितात् देशादेः । इति छन्दोगानाम् ॥

[11]अथ होतॄणाम्—विश्वामित्रजमदग्नी इति ॥ वीर्यनिमित्तं स्प-

जमदग्नी वसिष्ठेनास्पर्धेतास्ँ स एत-
ज्जमदग्निर्विहव्यमपश्यत्तेन वै स व-
सिष्ठस्येन्द्रियं वीर्यमवृङ्क्त यद्विहव्यꣳ
शस्यत इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमा-
नो भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते यस्य भूयाꣳ-

त्र—जमदग्नी । वसिष्ठेन । अस्पर्धेताम् । सः । एतत् ।
जमदग्निः । विहव्यमिति वि—हव्यम् । अपश्यत् ।
तेन । वै । सः । वसिष्ठस्य । इन्द्रियम् । वीर्यम् ।
अवृङ्क्त । यत् । विहव्यमिति वि—हव्यम् । श-
स्यते । इन्द्रियम् । एव । तत् । वीर्यम् । यजमा-
नः । भ्रातृव्यस्य । वृङ्क्ते । [12]यस्य । भूयाꣳसः ।

र्धां कृतवन्तौ । तत्र जमदग्निवसिष्ठयोः स्पर्धया संसुन्वतोः ज-
मदग्निः एतद्विहव्यं अपश्यत् अस्त्रविशेषो विहव्यम् । 'अगस्त्य-
स्य कयाशुभीयं शस्यम्' इत्याचार्याः; ब्राह्मणान्तरे* दर्शनात् । तत्र
'सजनीयं'* सजनशब्दवन्मन्त्रो भवति । विहवे साधु विहव्यम्
इति । निष्केवल्ये 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि'† इत्यस्य स्थाने 'यो जात
एव'‡ इति भवति । 'कयाशुभीयं'* कयाशुभाशब्दवत्, मरुत्वतीये
'कया शुभा सवयसस्सनीळाः'§ इति । इति होतॄणाम् ॥

[12]यस्येत्यादि ॥ यज्ञक्रतवः सोमयागाः भूयांसो बहुतराः

*सं. ७-५-५. † तै. ब्रा २-५-४.
‡ सं. १-७-१३,[6] § ऋ. २-३-२४,

सो यज्ञक्रतव इत्याहुस्स देवता वृ-
ङ्क्ते इति यद्यग्निष्टोमस्सोमः परस्ता-
त्स्यादुक्थ्यं कुर्वीत यद्युक्थ्यस्स्यादं-
तिरात्रं कुर्वीत यज्ञक्रतुभिरेवास्य

यज्ञक्रतव इति यज्ञ–क्रतवः । इति । आहुः । सः । देवता । वृङ्क्ते । इति । [13]यदि । अग्निष्टोम इत्यंग्नि–स्तोमः । सोमः । परस्तात् । स्यात् । उक्थ्यम् । कुर्वीत । यदि । उक्थ्यः । स्यात् । अति-रात्रमित्यति–रात्रम् । कुर्वीत । यज्ञक्रतुभिरि-

---

महत्तराः । एतदुक्तं भवति—यस्य आत्मियः क्रतुः परकीयात्क्रतोर्भूयान्भवति स भूयःक्रतुः अल्पीयःक्रतोः देवता वृङ्क्ते इत्याहुः यज्ञविदः ॥

[13]तस्माद्यदि अग्निष्टोमः सोमः परस्तात्स्यात् परत्र प्रतियष्टरि स्यात् यद्यसावग्निष्टोमं कुर्यात् स्वयमुक्थ्यं ततो भूयांसं कुर्वीत। अथ यद्युक्थ्यस्सोमः परस्तात्स्यात् स्वयं ततो भूयांसं अतिरात्रं कुर्वीत । एवं यज्ञक्रतुभिरपि कृतैरेवास्य प्रतियष्टुः देवता वृङ्क्ते ततस्स देवताभिर्हीनो भवति । स्वयन्तु देवतावत्तया वसीयान् भवति वसुमत्तरो भवति । 'विन्मतोर्लुक्', 'टेः' इति टिलोपः ॥

देवता वृक्के वसीयान्भवति ॥ २२ ॥
निग्राभ्यास्स्थ देवश्रुत आयुर्मे तर्प-
यत प्राणं मे तर्पयतापानं मे तर्प-
यत व्यानं मे तर्पयत चक्षुर्मे तर्प-

ति यज्ञक्रतु-भिः । एव । अस्य । देवताः । वृक्के । वसीयान् । भवति ॥ २२ ॥

प्राणापानयोर्भूतं वृक्केऽष्टाविंशतिश्च ॥ ७ ॥

[1]निग्राभ्या इति नि-ग्राभ्याः । स्थ । देवश्रुत इति देव-श्रुतः । आयुः । मे । तर्पयत । प्राणमिति प्र-अनम् । मे । तर्पयत । अपानमित्यप-अनम् । मे । तर्पयत । व्यानमिति वि-अनम् । मे । तर्पयत । चक्षुः । मे । तर्पयत । श्रोत्रम् ।

इति तृतीये प्रथमे सप्तमोनुवाकः.

---

[1]निग्राभ्यासु यजमानं वाचयति—निग्राभ्यास्स्थेति ॥ निगृह्यन्ते नियमेन गृह्यते सोम आभिरिति निग्राह्याः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति करणे कृत्यः, 'ह्रग्रहोर्भः' इति भत्वम् । हे आपः निग्राभ्याः स्थ । देवश्रुतः देवैश्श्रूयते इति कर्मणि

यत श्रोत्रं मे तर्पयत मनो मे तर्प-
यत वाचं मे तर्पयतात्मानं मे तर्प-
यताङ्गानि मे तर्पयत प्रजां मे तर्प-
यत पशून्मे तर्पयत गृहान्मे तर्पयत
गणान्मे तर्पयत सर्वगणं मा तर्पयत
तर्पयत मा ॥ २३ ॥ गणा मे मा

मे । तर्पयत । मनः । मे । तर्पयत । वाचम् । मे । तर्पयत । आत्मानम् । मे । तर्पयत । अङ्गानि । मे । तर्पयत । प्रजामिति प्र—जाम् । मे । तर्पयत । पशून् । मे । तर्पयत । गृहान् । मे । तर्पयत । गणान् । मे । तर्पयत । सर्वगणमिति सर्व—गणम् । मा । तर्पयत । तर्पयत । मा ॥ २३ ॥ गणाः । मे । मा ।

क्विप् । देवानामपि सदसि प्रख्याता इत्यर्थः । ता यूयं मे मम आयुस्तर्पयत वर्धयत । सर्वं निगदसिद्धम् । ण्यन्तात्पचाद्यच्, 'पुंसि संज्ञायाम्' इति वा घः । ते प्राणादयः । णेश्च लुक् । व्यानमिति । छान्दसं दीर्घत्वम् । आत्मानं शरीरम् । गणास्सम्बन्धिनो मित्रादयः । सर्वगणं सर्वैर्गणैस्संवृतम् । किं बहुना—मां सर्वदा तर्पयत । तिङः परत्वान्न निहन्यते । किं च—मे गणाः मा वितृपन् वितृष्णा मा भूवन् सस्नेहा एव नित्यं भूयासुः । पुषादित्वादङ् ॥

वि तृ॒ष्वन्नोष॑धयो॒ वै सोम॑स्य॒ विशो॒ वि॒शः खलु॒ वै राज्ञः॒ प्रदा॑तोरीश्व॒रा ऐ॒न्द्रस्सोमोऽवी॑वृधं वो॒ मन॑सा सु-

वीति॑ । तृ॒ष्वन् । [2]ओष॑धयः। वै । सोम॑स्य । वि॒शः। वि॒शः । खलु॑ । वै । राज्ञः॑ । प्रदा॑तो॒रिति॒ प्र-दा॒तोः । ई॒श्व॒राः । ऐ॒न्द्रः । सोम॑: । अवी॑वृधम् । वः॒ । मन॑सा । सु॒जा॒ता॒ इति॑ सु-जा॒ताः । ऋत॑-

[2]अभिप्रोष्यन् ओषधीभ्यो राजानं निर्याचते—अवीवृधं व इति त्रिष्टुभा । तस्येदं प्रथममेव ब्राह्मणम्—ओषधयो वा इत्यादि ॥ सोमस्य राज्ञः ओषधयो विशः प्रकृतयः । राज्ञश्च प्रदातोः राजानं प्रदातुं विशः खलु ईश्वरास्समर्थाः । तस्य तदधीनयोगक्षेमत्वात् । 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति तोसुन् । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणस्सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । यथा—'समुद्रस्य न पिबन्ति'* इति । 'न लोकाव्यय' इति कर्मणि षष्ठ्या न प्रतिषेधः । 'तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः' इति वचनात् । किं च—सोमोयमैन्द्रः इन्द्रदेवत्यः । तस्मात् 'अवीवृधम्' इत्यादिकामृचं यदाह सोमं याचमानं तेनौषधीभ्य एनं निर्याच्य निष्कृष्य याचित्वा अभिषुणोति । कीदृशीभ्यः? स्वायै विशः आत्मीयाभ्यः प्रकृतिभ्यः । व्यत्ययेनैकवचनं चतुर्थी च । किं च—स्वायै देवतायै आत्मीयायाश्च देवतायाः इन्द्रात् एनं निर्याच्याभिषुणोतीति । मन्त्रार्थस्तु—अवीवृधं वर्धयामि वः युष्मान् मनसा हे ओषधयः । छान्दसो लुङ्, 'उर्ऋत्'

*तै. ब्रा. २-२-९.

जाता ऋतंप्रजाता भग इद्वस्स्याम।
इन्द्रेण देवीर्वीरुधस्संविदाना अनु
मन्यन्तांꣳ सवनाय सोममित्याहौ-
षधीभ्य एवैनꣳ स्वायै विशस्स्वायै

प्रजाता इत्यृत-प्रजाताः । भगे । इत् । वः । स्याम । इन्द्रेण । देवीः । वीरुधः । संविदाना इति सं-विदानाः । अन्विति । मन्यन्ताम् । सवनाय । सोमम् । इति । आह । ओषधीभ्य इत्योषधि-भ्यः। एव । एनम् । स्वायै । विशः । स्वायै । देवतायै ।

इत्युपधाया ऋकारः । हे सुजाताः शोभनजन्मानः सर्वलोकहितार्थं जातत्वात् । हे ऋतप्रजाताः ऋतार्थं यज्ञार्थं प्रकृष्टं जन्म यासां तादृश्यः । आनुषङ्गिको हि लोकोपकारो भवतीनामिति भावः । पदादित्वात् पाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वः युष्माकं भग इत् भजने एव सदा स्याम । यद्वा—युष्मत्सम्बन्धिनि यद्वने भगे कर्मणि फललक्षणे ऐश्वर्ये स्याम सर्वे वयमृत्विग्यजमानाः प्रवर्तेमहि । तदर्थं किं कुर्म इति चेत् उच्यते—देव्यः देवनवत्यो भगवत्यः । पूर्ववत्पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । वीरुधः विविधं रोहन्त्यः । यद्वा—भगवत्यश्च वीरुधो लतादयश्च सर्वा इन्द्रेण संविदानाः प्रत्येकमिन्द्रेणैकमत्यं गताः । 'समो गमृच्छि' इत्यात्मनेपदम् । सवनाय यज्ञाय सोममनुमन्यन्तां यथा वयं

देवतायै निर्याच्याभिषुणोति यो वै
सोमस्याभिषूयमाणस्य ॥ २४ ॥
प्रथमोंऽशुस्स्कन्दति स ईश्वर इन्द्रि-
यं वीर्यं प्रजां पशून् यजमानस्य
निर्हन्तोस्तमभि मन्त्रयेता माऽस्का-

निर्याच्येति निः—याच्यं । अभीति । सुनोति ।
[3]यः । वै । सोमस्य । अभिषूयमाणस्येत्यभि—सूय-
मानस्य ॥ २४ ॥ प्रथमः । अंशुः । स्कन्दति ।
सः । ईश्वरः । इन्द्रियम् । वीर्यम् । प्रजामिति प्र—
जाम् । पशून् । यजमानस्य । निर्हन्तोरिति निः—
हन्तोः । तम् । अभीति । मन्त्रयेत । एति । मा ।
अस्कान् । सह । प्रजयेति प्र—जया । सह । रायः ।

भवतीभिः स्वयूथ्याभिः इन्द्रेण च स्वामिना सहिताभिः अनु-
ज्ञाताः कर्मणि स्याम तथाऽनुमन्यन्तां सोममिति ॥

[3]यो वा इत्यादि ॥ अभिषूयमाणस्य अभिषवे क्रियमाणे
सोमस्य यः प्रथमोंशुः स्कन्दति निपतति स यजमानस्य इन्द्रि-
यं चक्षुरादिकं वीर्यं बलं प्रजां पुत्रादिकां पशूंश्च गवादींश्च
निर्हन्तोः निष्कृष्य हन्तुमीश्वरस्समर्थस्स्यात् । पूर्ववत्तोसुन् । त-
स्मात्तत्परिहारार्थं तत्प्रथमं स्कन्नं अंशुमभिमन्त्रयेत—आ माऽस्का-
निति । मां अस्कान् आगतोसि सह प्रजया सह च रायो
धनस्य पशुलक्षणस्य पोषेण पुष्ट्या । इत्थमभ्युदयायैव मदा-

न्त्सह प्रजया सह रायस्पोषेणेन्द्रियं
मे वीर्यं मा निर्वधीरित्याशिषमेवै-
तामा शास्त इन्द्रियस्य वीर्यस्य
प्रजायै पशूनामनिर्घाताय द्रप्सश्च-

पोषेण । इन्द्रियम् । मे । वीर्यम् । मा । निरिति । वधीः । इति । आशिषमित्या–शिषम् । एव । एताम् । एति । शास्ते । इन्द्रियस्य । वीर्यस्य । प्रजाया इति प्र–जायै । पशूनाम् । अनिर्घातायेत्यनिः–घाताय । [4]द्रप्सः । चस्कन्द । पृथिवीम् । अ-

---

भिमुख्येन अस्कान् हे अंशो । 'ऊडिदम्' इति रायष्षष्ठ्या उदात्तत्वम्, 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सकारः । स त्वं मयीन्द्रियं वीर्यं च मा निर्वधीः । यद्वा— 'अस्कान्' इति लोडर्थे छान्दसो लुङ् । सह प्रजया सह रायस्पोषेण मामास्कन्द आगच्छेति । 'वदव्रज' इति वृद्धिः, 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावः संयोगान्तलोपः । अनेन मन्त्रेण, 'आ माऽस्कान्' 'मा निर्वधीः' इत्येतामाशिषमाशास्ते इन्द्रियादीनामनिर्घाताय तद्भवति ॥

[4]द्रप्साननुमन्त्रयते—द्रप्सश्चस्कन्देति त्रिष्टुभा ॥ द्राणेन प्सानीयो भक्षणीयस्सर्वैरत्यल्पत्वाद्द्रप्सः । ईदृशो रसः पृथिवीमनु चस्कन्द, द्यामन्तरिक्षं वाऽनु चस्कन्द स्कन्नः रसभावेन प्रविष्टः। अधुना तस्य स्कन्नस्य इत्थं परिणामं करोमीति दर्शयितुमाह— तद्द्रप्समिमं पृथिव्याख्ययोनिस्थानीयं अनु अनन्तरं यः पूर्वः पूर्व-

स्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः । तृतीयं योनिमनु सञ्चरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ २५ ॥

न्विति । द्याम् । इमम् । च । योनिम् । अन्विति । यः । च । पूर्वः । तृतीयम् । योनिम् । अन्विति । सञ्चरन्तमिति सं—चरन्तम् । द्रप्सम् । जुहोमि । अन्विति । सप्त । होत्राः ॥ २५ ॥

तर्पयत माऽभिषूयमाणस्य यश्च दशं च ॥८॥

स्यामृच्यव्यवहितः द्यामिति च पुनरन्तरिक्षाख्या योनिः तं च तृतीयं चादित्यात्मकं योनिं एवं त्रीनपि लोकाननु सञ्चरन्तं अनुक्रमेणाहुतिभावेन सञ्चरन्तम् । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिस्सम्यगादित्यमुपतिष्ठते' इति प्रथममादित्ये सञ्चरन्तं, 'आदित्याज्जायते वृष्टिः' इत्यनन्तरमन्तरिक्षे सञ्चरन्तं, 'वृष्टेरन्नम्' इति पृथिव्यां सञ्चरन्तं, 'ततः प्रजाः' इत्यनेन क्रमेण अनुसंचरन्तं द्रप्सं जुहोमि हुतमिव प्रतिष्ठापयामि नासौ विनष्ट इत्यग्नौ हुतमिवैतत्करोमीति । ननु पृथिव्यामन्तरिक्षे वा वृथा निपतितः इति मन्तव्य इति क्वावस्थाप्यते—सप्त होत्राः अनुवषट्कर्तारो होत्रादयस्सप्त होत्राः तासु स्थापयामि यथाहुत इवायमनष्टो भवति । यद्वा—सप्त होत्राः सप्तदिशः स्कन्नव्यतिरिक्ताः तासु सर्वास्विमं जुहोमि हुतमिव लोकानां स्थितये स्थापयामि । लक्षणेऽर्थे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥

इति तृतीये प्रथमे अष्टमोनुवाकः.

यो वै देवान्दैवयशसेनार्पयति मनु-
ष्यान्मनुष्ययशसेन देवयशस्येव दे-
वेषु भवति मनुष्ययशसी मनुष्ये-
षु यान्प्राचीनमाग्रयणाद्ग्रहान्गृह्णीया-
त्तानुपांशु गृह्णीयाद्यानूर्ध्वांस्तानु-
पब्दिमतो देवानेव तद्दैवयशसेनार्प-

[1]यः । वै । देवान् । दैवयशसेनेति दैव-यशसेन । अर्पयति । मनुष्यान् । मनुष्ययशसेनेति मनुष्य-यशसेन । देवयशसीति देव-यशसी । एव । देवेषु । भवति । मनुष्ययशसीति मनुष्य-यशसी । मनुष्येषु । यान् । प्राचीनम् । आग्रयणात् । ग्रहान् । गृह्णीयात् । तान् । उपांश्वित्युप-अंशु । गृह्णीयात् । यान् । ऊर्ध्वान् । तान् । उपब्दिमत इत्युपब्दि-मतः । देवान् । एव । तत् । दैवयशसेनेति दैव-यशसेन । अर्पयति । मनुष्यान् । मनुष्यय-

---

[1]यो वै देवानित्यादि ॥ देवानां यशो देवयशसं स्वकीर्तिः बलं वा देवानां योग्यं यशः । 'अनसन्तान्नपुंसकात्' इत्यच्समासान्तः । अर्पयति प्रापयति । अर्तेर्णिचि 'अर्तिह्री' इत्यादिना पुक् । एवं मनुष्ययशसेनार्पयति । देवयशसीति । देवानां योग्येन, यशसा देवानां मध्ये अतिशयेन तद्वान् भवति,

यति मनुष्यान्मनुष्ययशसेनं देव-
यशस्येव देवेषु भवति मनुष्ययश-
सी मनुष्येष्वग्निः प्रातस्सवने पा-

शसेनेति मनुष्य—यशसेनं । देवयशसीति देव—य-
शसी । एव । देवेषु । भवति । मनुष्ययशसीति
मनुष्य—यशसी । मनुष्येषु । [2]अग्निः । प्रातस्सवन
इति प्रातः—सवने । पातु । अस्मान् । वैश्वानरः ।

मनुष्ययशसी च मनुष्येषु भवति । 'चादिलोपे विभाषा' इति प्रथमो भवतिशब्दो न निहन्यते, विभाषेति वचनात् द्वितीयो निहन्यते । कथं पुनः क्रियमाणेन तेन तेऽर्पिता भवन्तीत्याह— यानित्यादि । आग्रयणाद्ग्रहात्प्राचीनं यान् ग्रहान् गृह्णीयात् । 'विभाषाश्चिरदिक्स्त्रियाम्' इति स्वः । तानुपांशु अव्यक्तमन्त्रं गृह्णीयात्, यानूर्ध्वान् तत उपरितनान् ग्रहान् तानुपब्दिमतः किंचिदुच्चशब्दवतो गृह्णीयात्; नात्युच्चशब्दान् । बदिर् निशमने, 'इन् सर्वधातुभ्यः' इत्युपपूर्वात् बदेश्छान्दस उपधालोपः । समीपस्थैर्यो निशम्यते न दूरस्थैः स उपब्दिश्शब्दविशेषः । तद्वतः उपब्दिमतः । 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' । इति मतुप उदात्तत्वम् । 'उपाद्द्व्यजजिनम्' इत्युपांशुशब्दे उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देवानित्यादि । तत् तेन तथाकरणेनेत्यर्थः । गतमन्यत् ॥

[2]यत्र बहिष्पवमानं साम आरब्धुमाग्नीध्रस्य पुरस्तात् प्रसृप्स्यन्तो भवन्ति तत्रान्वारब्धेषु तेषु आहवनीये स्रुवेणाहुतिं जुहोति—

त्वस्मान् वैश्वानरो महिना विश्वशम्भूः । स नः पावको द्रविणं दधातु ॥ २६ ॥ आयुष्मन्तस्सहभक्षास्स्याम । विश्वे देवा मरुत इन्द्रो अस्मानस्मिन्द्वितीये सवने न

महिना । विश्वशम्भूरिति विश्व—शम्भूः । सः । नः । पावकः । द्रविणम् । दधातु ॥२६॥ आयुष्मन्तः । सहभक्षा इति सह—भक्षाः । स्याम । [3]विश्वे । देवाः । मरुतः । इन्द्रः । अस्मान् । अस्मिन् । द्वितीये । सवने । न । जह्युः । आयुष्मन्तः । प्रियम् ।

अग्निः प्रातस्सवने इति त्रिष्टुभा ॥ अस्मिन् प्रातस्सवने अग्निः अस्मान् पातु रक्षतु वैश्वानरः विश्वेषां नराणां स्वामित्वेन सम्बन्धी । महिना महत्त्वेन विश्वशंभूः विश्वेषां सुखस्य भावयिता । महेरिनिप्रत्ययान्तात् 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आकारः । स नः अस्मभ्यं द्रविणं धनं दधातु ददातु पावकः अस्माकं शोधयिता । किञ्च—वयमायुष्मन्तः दीर्घायुषः सहभक्षाः भक्षयितृभिस्सह सर्वैः सहिताश्च सर्वदा स्याम ॥

[3]माध्यन्दिने पवमाने तथैवान्वारब्धेषु आहवनीये स्रुवाहुतिं जुहोति—विश्वे देवा इति त्रिष्टुभा ॥ विश्वे देवाः मरुतश्च इन्द्रश्चास्मानस्मिन् द्वितीये सवने न जह्युः माध्यन्दिने मा हासिषुः ।

जेहुः । आयुष्मन्तः प्रियमेषां व-
दन्तो वयं देवानाꣳ सुमतौ स्याम ।
इदं तृतीयꣳ सवनं कवीनामृतेन
ये चमसमैरयन्त । ते सौधन्वनास्सु-
वरानशानास्स्विष्टिं नो अभि वसी-

एषाम् । वदन्तः । वयम् । देवानाम् । सुमताविति
सु-मतौ । स्याम । [4]इदम् । तृतीयम् । सवनम् ।
कवीनाम् । ऋतेन । ये । चमसम् । ऐरयन्त । ते ।
सौधन्वनाः । सुवः । आनशानाः । स्विष्टिमिति सु-

ततश्च वयमपि आयुष्मन्तस्सन्तः एषां देवानां प्रियं स्तोत्रश-स्त्रादिकं वदन्तः देवानां सुमतौ कल्याणायां सानुग्रहायां बुद्धौ स्याम । सुष्ठु मननं सुमतिः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्, 'मन्त्रे वृषं' इति क्तिन उदात्तत्वम् ॥

[4]आर्भवे पवमाने तथैव समन्वारब्धेषु आहवनिये स्रुवाहुतिं जुहोति—इदं तृतीयमिति त्रिष्टुभा ॥ इदं तृतीयं सवनं कवीनां मेधाविनामृत्विजां सम्बन्धि 'वसीयो नयन्तु' इति वक्ष्यमाणेन सम्बध्यते । नः अस्मान् अस्मदाभिमुख्येन इदं सवनं वसीयः वसुमत्तरं कृत्वा अस्मान् नयन्तु प्रापयन्तु । ते के? ये ऋतेन सत्येन चमसं चमसान् । जातावेकवचनम् । ऐरयन्त प्रेरितवन्तः कृतवन्त इत्यर्थः । ते सौधन्वनाः सुधन्वनः इन्द्रस्य सम्बन्धिनो देवाः ऋभुनामानः सुवः स्वर्गं आनशानाः व्या-

*9

यो नयन्तु । आयतनवतीर्वा अन्या आहुतयो हूयन्तेऽनायतना अन्या या आघारवतीस्ता आयतनवतीर्याः ॥ २७ ॥ सौम्यास्ता अनाय-

इष्टिम् । नः । अभीति । वसीयः । नयन्तु । [5]आयतनवतीरित्यायतन-वतीः । वै । अन्याः । आहुतय इत्या-हुतयः । हूयन्ते । अनायतना इत्यना-यतनाः । अन्याः । याः । आघारवतीरित्याघार-वतीः । ताः । आयतनवतीरित्यायतन-वतीः । याः ॥ २७ ॥ सौम्याः । ताः । अनायतना इत्यना-यतनाः ।

मुवन्तः इदं सवनं वसीयः कुर्वन्तु स्विष्टिं शोभनं च यागमस्माकं कुर्वन्तु । शोभना इष्टिः स्विष्टिः इति प्रादिसमासः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । गतिसमासे 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति संहितायां ततः परः इकारस्स्वर्यते । अश्नोतेर्लिटः कानजादेशः, 'अश्नोतेश्च' इति नुट् । वसीयश्शब्दो व्याख्यातः* ॥

[5]आयतनवतीरित्यादि ॥ आयतनवतीः आयतनवत्यः विभक्तावकाशं स्थानमायतनं तद्वत्यः अन्याः काश्चिदाहुतयः हूयन्ते, काश्चिदनायतना एव हूयन्ते । 'एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्' इति प्रथमा तिङ्विभक्तिर्न निहन्यते । काः पुनस्ता उभय्य इत्याह—

* सं ३–१–६.[1–5]

तना ऐन्द्रवायवमादायाघारमाघार-
येदध्वरो यज्ञोऽयमस्तु देवा ओष-
धीभ्यः पशवे नो जनाय विश्वस्मै
भूतायाध्वरोसि स पिन्वस्व घृतव-
द्देव सोमेति सौम्या एव तदाहुती-
रायतनवतीःकरोत्यायतनवान्भवति

ऐन्द्रवायवमित्यैन्द्र–वायवम् । आदायेत्या–दाय । आघारमित्या–घारम् । एति । घारयेत् । अध्वरः । यज्ञः । अयम् । अस्तु । देवाः । ओषधीभ्य इत्योषधि–भ्यः । पशवे । नः । जनाय । विश्वस्मै । भूताय । अध्वरः । असि । सः । पिन्वस्व । घृतवदिति घृत–वत् । देव । सोम । इति । सौम्याः । एव । तत् । आहुतीरित्या–हुतीः । आयतनवतीरित्यायतन–वतीः । करोति । आयतनवानित्यायतन–वान् । भवति । यः । एवम् । वेद । अथो

या इत्यादि । आघारवतीः आघारोक्षणया होमः, तद्वत्यो या आहुतयः आज्यपुरोडाशादीनां ता आयतनवत्यः । यास्सौम्याः सोमाहुतयः ता अनायतनाः, अघाराभावात् । 'सोमाहुत्यण्' । तत्र ऐन्द्रवायवमादाय जुहोति—अध्वरो यज्ञ इति त्रिष्टुभा । आघारे दक्षिणं परिधिसन्धिमन्ववहृत्य प्राञ्चमुदञ्चमाघारयेत् । तेन

य एवं वेदाथो द्यावापृथिवी एव घृतेन व्युंनत्ति ते व्युंत्ते उपजीवनीये भवत उपजीवनीयो भवति ॥२८॥

य एवं वेदैष ते रुद्र भागो यं निर-

इति । द्यावापृथिवी इति द्यावा–पृथिवी । एव । घृतेन । वीति । उनत्ति । ते इति । व्युंत्ते इति वि–उत्ते । उपजीवनीये इत्युंप–जीवनीये । भवतः । उपजीवनीय इत्युंप–जीवनीयः । भवति ॥ २८ ॥

यः । एवम् । वेद । [6]एषः । ते । रुद्र । भागः ।

सौम्या अप्याहुतीरायतनवतीः करोति । य एवं वेदिता आयतनवान् गृहवान् भवति । मन्त्रार्थस्तु—अयं यज्ञः अध्वरः हिंसकरहितः अस्तु हे देवाः । किमर्थम्? ओषधीभ्यः, पशवे पशुभ्यः, । जातावेकवचनम् । नः अस्माकं जनाय पुत्रादये । किं बहुना—विश्वस्मै भूताय सर्वस्मै भूतजाताय । किं च—अध्वरस्त्वमसि । हे देव सोम त्वं घृतवत् घृतार्हं घृतयुक्तं वा अस्मान् पिन्वस्य प्रीणय । पिवि प्रीणने, इदित्त्वान्नुम् । अथो अपि च अनेनाद्वारेण द्यावापृथिवी एव घृतेन उदकेन व्युनत्ति विविधं क्लेदयति । ते व्युत्ते क्लेदिते उपजीवनीये सर्वेषां भवतः । उन्दी क्लेदने, 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीट्प्रतिषेधः, 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्, 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति ततः परस्य संहितायां स्वरितत्वम् । एवं वेदिता उपजीवनीयो भवति बन्धूनामिति ॥

[6]प्रतिप्रस्थाता उत्तरार्धे आहवनीयस्य मन्थिनस्संस्रावं जुहोति—

यांचथास्तं जुंषस्व विदेर्गौपत्यꣳ रायस्पोषꣳ सुवीर्यꣳ संवत्सरीणाꣳ स्वस्तिम् । मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यं-

यम् । निरयांचथा इति निः—अयांचथाः । तम् । जुषस्व । विदेः । गौपत्यम् । रायः । पोषंम् । सुवीर्यमिति सु—वीर्यम् । संवत्सरीणामिति सं—वत्सरीणाम् । स्वस्तिम् । [7]मनुः । पुत्रेभ्यः । दायम् ।

एष ते रुद्र भाग इति ॥ हे रुद्र एष संस्रावभागः । यं त्वं निरयाचथाः निष्कृष्य देवेभ्यः स्वतन्त्रमयाचथाः 'यज्ञे माऽऽभजाथ ते पशून्नाभि मंस्ये'* इति । सोयं त्वदीयो भागः, तं जुषस्व सेवस्व विदेः वेदय लम्भय । विदेरन्तर्भावितण्यन्ताल्लिङि छान्दसो नुमभावः । ण्यन्तादेव वा लिङि 'बहुलं संज्ञाछन्दसोः' इति णिलुक् । यद्वा—विदेः विद्याः । वेत्तेर्विकरणव्यत्ययेन शः । गौपत्यादिकमस्मान् लम्भय । गौपत्यादिलक्षणं वा आत्मीयं माहात्म्यं अनेन होमेन वेदितुमर्हसीति । गौपत्यं गवां स्वामित्वम् । पतिलक्षणो ण्यत् । रायो धनस्य पश्वादेः पोषं पुष्टिं कीदृशं? सुवीर्यं शोभनपुत्रादिं बलम् । पूर्ववत्सत्वम्, स्वरश्च । संवत्सरीणां संवत्सरभाविनीं स्वस्तिं अविनाशम् । 'संपरिपूर्वात्ख च' इति खः ॥

[7]अथैतस्य मन्थिसंस्रावहोमस्य ब्राह्मणम्—मनुः पुत्रेभ्य इत्या-

---

* सं. ३-१-९.४

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

भजत्स नाभानेदिष्ठं ब्रह्मचर्यं वसन्तं
निरभजत्स आऽगच्छत्सोऽब्रवीत्कथा
मा निरभागिति न त्वा निरभाक्ष-

वीति । अभजत् । सः । नाभानेदिष्ठम् । ब्रह्मच-
र्यमिति ब्रह्म—चर्यम् । वसन्तम् । निरिति । अभ-
जत् । सः । एति । अगच्छत् । सः । अब्रवीत् ।
कथा । मा । निरिति । अभाक् । इति । न ।

दि ॥ मनुः प्रजापतिः आत्मीयेभ्यः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् । क्रयादिभिर्विनाऽपि पित्रादिसकाशात्पुत्रादिभिः प्राप्यं धनं दायः । स पुत्रेभ्यः तद्व्यभजत् मनुः । नाभानेदिष्ठं नाम पुत्रं ब्रह्मचर्यं वसन्तं ब्रह्म वेदः तदर्थानां व्रतानां चरणं ब्रह्मचर्यम् । 'गद मदचर' इति यत् । तदुपसंप्राप्य वसन्तम् । यद्वा—ब्रह्मचर्यं निषेवमाणं निरभजत् निर्भागमकरोत् । भानां नेदिष्ठः प्रत्यासन्नतमः भानेदिष्ठः न भानेदिष्ठः अभानेदिष्ठः, तद्विपरीतः नाभानेदिष्ठः तेजस्वितमः । व्युत्पत्तिमात्रमिदम् । संज्ञैषा तत्रभवतः । अत एव नावगृह्यते । 'अयं नाभा वदति'* इत्यत्र तु एकदेशस्य ग्रहणं यथा भीमसेनो भीम इति । तत्र व्यत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । वनस्पत्यादिर्वा द्रष्टव्यः । सः नाभानेदिष्ठः समाप्तब्रह्मचर्य आगच्छत्, आगत्य च सोऽब्रवीत् पितरम् । कथा केन हेतुना मां निरभाक् निर्भागमकार्षीः इति । 'था हेतौ च छन्दसि' इति थाप्रत्ययः । भजेर्लुङि 'वदव्रज' इति वृद्धौ 'बहुलं छन्दसि' इतीडभावे इतश्च लोपः,

*ऋ. सं. ८-२-१-४.

मित्यंब्रवीदङ्गिरस इमे सत्त्रमासते
ते ॥ २९ ॥ सुवर्गं लोकं न प्र जा-
नन्ति तेभ्यं इदं ब्राह्मणं ब्रूहि ते
सुवर्गं लोकं यन्तो य एषां पशव-
स्ताꣳस्ते दास्यन्तीति तदेभ्योऽब्र-

त्वा । निरिति । अभाक्षम् । इति । अब्रवीत् ।
[8]अङ्गिरसः । इमे । सत्रम् । आसते । ते ॥ २९ ॥
सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । न । प्रेति ।
जानन्ति । तेभ्यः । इदम् । ब्राह्मणम् । ब्रूहि । ते ।
सुवर्गमिति सुवः—गम् । लोकम् । यन्तः । ये ।
एषाम् । पशवः । तान् । ते । दास्यन्ति । इति ।
तत् । एभ्यः । अब्रवीत् । ते । सुवर्गमिति
सुवः—गम् । लोकम् । यन्तः । ये । एषाम् ।

हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपे अभागिति रूपम् । अथ न त्वा निर-भाक्षं निर्भागमकार्षमिति पिताऽब्रवीत् ॥

[8]कस्तर्हि मम भाग इति चेत्तदपि ब्रूमः—अङ्गिरस इमे सत्त्रमासते सत्रमुपसंप्राप्यासते सत्रयागं कुर्वन्ति, ते सुवर्गं लोकं न प्रजानन्ति तज्ज्ञानसाधनानामज्ञानात् । तेभ्य इदं ब्राह्मणं ब्रूहि ततस्ते ब्राह्मणोक्तार्थानुष्ठानेन सुवर्गं लोकं यन्तः ये एषां तदात्वे पशव आसन् सहस्रसङ्ख्याः तांस्ते सत्रान्ते दास्यन्ति स

वीत्ते सुवर्गं लोकं यन्तो य एषां प-
शव आसन्तानस्मा अददुस्तं पशु-
भिश्चरन्तं यज्ञवास्तौ रुद्र आऽगच्छ-
त्सोऽब्रवीन्मम वा इमे पशव इत्य-
दुर्वै ॥ ३० ॥ मह्यमिमानित्यब्रवीन्न
वै तस्य त ईशत इत्यब्रवीद्यद्यज्ञवा-

पशवः । आसन् । तान् । अस्मै । अद-
दुः । [१]तम् । पशुभिरिति पशु-भिः । चरन्तम् ।
यज्ञवास्ताविति यज्ञ-वास्तौ । रुद्रः । एति । अग-
च्छत् । सः । अब्रवीत् । मम । वै । इमे । पशवः ।
इति । अदुः । वै ॥ ३० ॥ मह्यम् । इमान् । इति ।
अब्रवीत् । न । वै । तस्य । ते । ईशते । इति ।
अब्रवीत् । यत् । यज्ञवास्ताविति यज्ञ-वास्तौ ।

ते भाग इति पिता पुत्रमब्रवीत् । स च पुत्रः तेभ्यः ब्राह्मणमब्रवीत् । ते सुवर्गमित्यादि । गतम् । किं पुनस्तद्ब्राह्मणं। उच्यते—अवाप्यानि सन्तीति द्रप्सा अनुमन्त्रणीया अच्छावाक्यास्स्तोत्रियाश्शस्त्रियास्सत्यवदनश्रद्धाहोमादिनादिति[?] ॥

[१]तमित्यादि ॥ यज्ञवास्तौ यज्ञगृहे पशुभिस्सह चरन्तं रुद्र आगच्छत्, आगत्य चाब्रवीत्—मम स्वभूता इमे एते पशव इति । अथादुर्वै मह्यमिमान् पशूनङ्गिरसः इति देवमब्रवीत् ।

स्तौ हीयंते मम वै तदिति तस्मा-
द्यज्ञवास्तु नाभ्यवेत्यꣳ सोऽब्रवीद्यज्ञे
माऽऽ भजाथं ते पशून्नाभि मꣳस्य
इति तस्मा एतं मन्थिनस्संꣳस्राव-
मंजुहोत्ततो वै तस्यं रुद्रः पशून्ना-

हीयंते । ममं । वै । तत् । इति । तस्मात् । यज्ञ-वास्त्विति यज्ञ—वास्तु । न । अभ्यवेत्यमित्यंभि—अवेत्यंम् । सः । अब्रवीत् । यज्ञे । मा । एति । भज । अर्थ । ते । पशून् । न । अभीति । मꣳस्ये । इति । तस्मै । एतम् । मन्थिनः । सꣳस्राव-मिति सं—स्रावम् । अजुहोत् । ततः । वै । तस्यं ।

मानवः अद्गुरिति वा । पदादित्वान्न निहन्यते । अथ समाप्ते यागे तेषां पशूनां स्वामित्वं अङ्गिरसां नास्ति । ततोस्वामिदत्तैः कोर्थस्तवेति दर्शयितुं देव आह—न वा इति । यज्ञवास्तौ यद्धीयते कृतकार्यत्वात् यज्ञसाधनभावं हित्वा तिष्ठति तस्य ते नेशते स्वामिनो न भवन्ति । न केवलं पशूनामेव, अन्यस्यापि यस्य कस्यचित् यागोपयुक्तस्य नेश्वरा इति प्रतिपादयितुं यदित्युक्तम् । कस्य तर्हि स्वं तदिति जिज्ञासायामाह—ममेति । कृतकार्यं तत्पूर्वभाविनो ममैव स्वमिति सिद्धमेवैतत् इति । यागार्थं प्रथमं पशवः पशुमध्यान्निष्क्रीयन्ते । यागोत्तरं तु पश्वन्तरसमानधर्मतां भजन्ते । उक्तं च—'अनु मन्यस्व सुयजा यजाम'* इति ।

*सं. ३-१-४.३

भ्यमन्यत यत्रैतमेवं विद्वान्मन्थि-
नंस्सꣳस्रावं जुहोति न तत्र रुद्रः
पशूनभि मन्यते ॥ ३१ ॥

रुद्रः । पशून् । न । अभीति । अमन्यत । [10]यत्र ।
एतम् । एवम् । विद्वान् । मन्थिनः । सꣳस्रावमि-
ति सं–स्रावम् । जुहोति । न । तत्र । रुद्रः । प-
शून् । अभीति । मन्यते ॥ ३१ ॥

दधात्वायतनवतीर्या उपजीवनीयो भवति
तेऽदुर्वै यत्रैतमेकादश च ॥ १ ॥

त्वदनुमत्या हि पशोर्यागसाधनभावोपि भवतीति । तस्मादित्यादि । यस्मादेवं तस्मात्स्वामिनोनुज्ञामन्तरेण यज्ञवास्तु नाभ्यवेत्यं न प्रवेष्टव्यं अहोरात्राविव्येवं यावदग्नयश्शीतास्स्युरित्येके । यावदेनमभिवर्षेदि-त्यपरे । यज्ञाङ्गभागो निषिद्ध्यते इत्येके । व्यतिरिक्तविषयमि-त्यन्ये । आहुश्च—'न यज्ञमतिव्रजेत्' इति । अथ सोब्रवीत् देवः यज्ञे मा भज येन केनचिद्धविषा मामाराधयन्नाश्रय । अथ यदि तथा क्रियते ततस्ते पशून् त्वया लब्धान् पशून् नाभिमंस्ये न विनाशयिष्यामि मदीयानामितद्भाभं सोढाऽस्मीति तस्मा इति । अजुहोत् अह्वावयत् ॥

[10]यत्रैतमित्यादि ॥ गतम् ॥

इति तृतीये प्रथमे नवमोनुवाकः.

जुष्टो वाचो भूयासं जुष्टो वाचस्प-
तये देवि वाक् । यद्वाचो मधुमत्त-
स्मिन्मा धास्स्वाहा सरस्वत्यै । ऋ-
चा स्तोमꣳ समर्धय गायत्रेण रथ-

[1]जुष्टः । वाचः । भूयासम् । जुष्टः । वाचः । पतये । देवि । वाक् । यत् । वाचः । मधुमदिति मधु–मत् । तस्मिन् । मा । धाः । स्वाहा । सरस्वत्यै । [2]ऋचा । स्तोमम् । समिति । अर्धय । गायत्रेण । रथन्तरमिति रथं–तरम् । बृहत् । गा-

---

[1]अथ प्रवृताहुती जुहोति—जुष्टो वाचः, ऋचा स्तोममिति द्वाभ्याम् । प्रथमाऽनुष्टुप् विषमपादा, द्वितीया गायत्री ॥ जुष्टः इष्टः वाचः भूयासम् । वाचस्पतये मनसे प्राणाय जुष्टः भूयासमित्येव । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । 'सावेकाचः' इति वाचः षष्ठ्या उदात्तत्वम् । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति सत्वम् । 'नित्यं मन्त्रे' इति जुष्टशब्द आद्युदात्तः । हे देवि वाक् यद्वाचः पदं वास्तवं मधुमत् मधुरं तस्मिन् मा धाः धेहि स्थापय । सरस्वत्यै तुभ्यं स्वाहुतमिदमस्तु । दधातेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ॥

[2]अथ द्वितीया—ऋचा योनिभूतया स्तोमं स्तोत्रं समर्धय समृद्धं कुरु । गायत्रेण साम्ना रथन्तरं समर्धय । बृहच्च साम गायत्रवर्तनि गायत्रपदभक्तिकं समर्धय तदनुगतं कुर्विति समर्धय

न्तुरम् । बृहद्रायुत्रवर्तनि । यस्ते
द्रप्सस्स्कन्दति यस्ते अꣳशुर्बाहुच्युं-
तो धिषणयोरुपस्थात् । अध्वर्योर्वा
परि यस्ते पवित्रात्स्वाहाकृतमिन्द्रा-

यत्रवर्तनीति गायत्र–वर्तनि । [3]यः । ते । द्रप्सः । स्कन्दति । यः । ते । अꣳशुः । बाहुच्युत इति बाहु–च्युतः । धिषणयोः । उपस्थादित्युप–स्थात् । अध्वर्योः । वा । परीति । यः । ते । पवित्रात् । स्वाहाकृतमिति स्वाहा–कृतत् । इन्द्राय । तम् ।

हे वाक् । प्रवृत्तेषु ऋत्विक्षु सम्यग्यज्ञप्रवृत्तौ यथोक्तसमृद्धिकं सर्वं भवतीति ॥

[3]द्रप्साननुमन्त्रयते—यस्ते इति तिसृभिस्त्रिष्टुभिः । तत्र प्रथमा—यस्ते इति ॥ 'अंशुः' इति प्रथमपादान्तः । हे सोम यस्तेऽभिपूयमाणस्य द्रप्सो रसस्स्कन्दति । यो वा तवांशुः सूक्ष्मलतावयवः बाहुच्युतः बाह्वोर्हस्तयोश्च्युतः निपतितः संलग्नः । थाथादिस्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन सप्तमीपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धिषणयोरुपस्थात्—अधिषवणफलके धिषणे । दृश्यते हि 'धिषणे वीडू' इति* । तयोरुपस्थादुत्सङ्गात् हस्तयोश्च्युतः । अध्वर्योरिति । यद्वा यो वा तव रसः पवित्रात् दशापवित्रात् विततात्पतितः सर्वतस्स्कन्दति तं सर्वं स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण प्रक्षिप्तं स्वाहाकृ-

---

*सं. १-४-१[10],

यं तं जुहोमि । यो द्रप्सो अंशुः
पतितः पृथिव्यां परिवापात् ॥३२॥
पुरोडाशात्करम्भात् । धानासोमा-
न्मन्थिनं इन्द्र शुक्रात्स्वाहाकृतमि-

जुहोमि । [4]यः । द्रप्सः । अंशुः । पतितः । पृ-
थिव्याम् । परिवापादिति परि—वापात् ॥ ३२ ॥
पुरोडाशात् । करम्भात् । धानासोमादिति धाना-
—सोमात् । मन्थिनः । इन्द्र । शुक्रात् । स्वाहाकृ-
तमिति स्वाहा—कृतम् । इन्द्राय । तम् । जुहोमि ।

तवदवृश्चानिपतितं कृत्वा इन्द्राय जुहोमि स्वाहुतमेव करोमि । स्वाहाशब्दस्योर्यादित्वेन गतित्वात् 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

[4]अथ द्वितीया—यो द्रप्स इति ॥ सोमात् यो द्रप्सो वा अंशुर्वा पृथिव्यां पतितः परिवापादिभ्यश्च । हे इन्द्र तं स्वाहाकृतं इन्द्रायेश्वराय तुभ्यं जुहोमि हुतमेव करोमि । परिवापाः व्रीहिप्रभवा लाजाः । पुरोडाशः पिष्टमयः । करम्भः सक्त्वाज्यसंयोगविशेषः । धानाश्च सोमश्च धानासोमम् । 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावः । धानाः तण्डुलप्रभवाः लाजप्रकाराः । सोमो लतात्मा । यद्वा—सवनीयैः साहचर्यात् पारिशेष्याच्च सोमविषया मैत्रावरुणी पयस्या सोमशब्देनोच्यते । यथा धानाः

न्द्राय तं जुहोमि । यस्ते द्रप्सो मधु-
माꣳ इन्द्रियावान्त्स्वाहाकृतः पुनर-
प्येति देवान् । दिवः पृथिव्याः पर्य-
न्तरिक्षात्स्वाहाकृतमिन्द्राय तं जुहो-
मि । अध्वर्युर्वा ऋत्विजां प्रथमो

यः । ते । द्रप्सः । मधुमानिति मधु-मान् । इन्द्रियावानितीन्द्रिय-वान् । स्वाहाकृत इति स्वाहा-कृतः । पुनः । अप्येतीत्यपि-एति । देवान् । दिवः । पृथिव्याः । परीति । अन्तरिक्षात् । स्वाहाकृतमिति स्वाहा-कृतम् । इन्द्राय । तम् । जुहोमि । [6]अध्वर्युः । वै । ऋत्विजाम् । प्रथमः ।

करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या पङ्क्तिराप्यत इति । मन्थी शुक्रश्च ग्रहौ ॥

[5]अथ तृतीया—यस्ते इति ॥ हे सोम यस्ते द्रप्सो मधुमान् मधुररसवान् इन्द्रियावान् वीर्यवांश्च भूत्वा स्वाहाकृतः पुनर्देवानप्येति गच्छति । दिवो वा पृथिव्या वा अन्तरिक्षाद्वा यत्र यत्र स्कन्नः ततस्सर्वस्मादागत्य पुनरपि देवान्प्राप्नोति मम स्वाहाकारेण तमहमिन्द्राय स्वाहाकृतं कृत्वा जुहोमि सोऽपि तथा करोत्विति । 'मन्त्रे सोमाश्व' इतीन्द्रियशब्दस्य दीर्घत्वम् । 'ऊडिदम्' इति दिवो विभक्तिरुदात्ता । 'उदात्तयणः' इति पृथिव्याः ॥

[6]अथ 'वागग्रेगाः' इत्यस्य वक्ष्यमाणस्य मन्त्रस्य ब्राह्मणं

युज्यते तेन स्तोमो योक्तव्यं इत्याहुर्वागग्रेगा अग्र एत्वृजुगा देवेभ्यो यशो मयि दधती प्राणान्पशुषु प्रजां मयि ॥३३॥ च यजमाने चेत्याह वाचमेव तद्यज्ञमुखे युनक्ति वास्तु

युज्यते । तेन । स्तोमः । योक्तव्यः । इति । आहुः । वाक् । अग्रेगा इत्यग्रे—गाः । अग्रे । एतु । ऋजुगा इत्यृजु—गाः । देवेभ्यः । यशः । मयि । दधती । प्राणानिति प्र—अनान् । पशुषु । प्रजामिति प्र—जाम् । मयि ॥३३॥ च । यजमाने । च । इति । आह । वाचम् । एव । तत् । यज्ञमुख इति यज्ञ—मुखे । युनक्ति । वास्तु । वै । एतत् । यज्ञस्य ।

—अध्वर्युर्वा इत्यादि ॥ ऋत्विजां मध्ये अध्वर्युः प्रथमः बहिष्पमानाय संसर्पणे युज्यते । अथ तस्य प्राथम्यात्तेनैव प्रथमं स्तोमो योक्तव्य इत्याहुः । तस्मात्सर्पणकाले 'वागग्रेगाः' इत्यादिकं यजुर्यदाह तेन प्रथममध्वर्युः वाचं यज्ञमुखे बहिष्पवमानारम्भे युनक्ति यद्वाचं बहिष्पवमानं यज्ञमुखेऽध्वर्युर्युनक्ति एवं स्तोमो युक्तो योजितो भवति । मन्त्रार्थस्तु—वागग्रेगाः सर्वस्याग्रे गच्छन्ती अग्रे प्रथमं बहिष्पवमानमेतु । 'जनसन' इति विट् 'विड्वनोरनुनासिकस्स्यात्' इत्यात्वम् । ईदृशी सती गच्छत्वित्याह —ऋजुगाः ऋजुमार्गेण गच्छन्ती देवेभ्यः देवार्थमवक्रगमना देवानेवं गच्छन्तीत्यर्थः । पूर्ववद्विट् । मयि यशो दधती स्थाप-

वा एतद्यज्ञस्यं क्रियते यद्ग्रहान्गृहीत्वा
बहिष्पवमानꣳ सर्पन्ति पराञ्चो हि
यन्ति पराचीभिस्स्तुवते वैष्णव्यर्चा
पुनरेत्योप तिष्ठते यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञ-
मेवाकर्विष्णो त्वं नो अन्तमश्शर्म

क्रियते । यत् । ग्रहान् । गृहीत्वा । बहिष्पवमान-मिति बहिः—पवमानम् । सर्पन्ति । [7]पराञ्चः । हि । यन्ति । पराचीभिः । स्तुवते । वैष्णव्या । ऋचा । पुनः । एत्येत्या—इत्य । उपेति । तिष्ठते । यज्ञः । वै । विष्णुः । यज्ञम् । एव । अकः । विष्णो इति । त्वम् । नः । अन्तमः । शर्म । यच्छ । सहन्त्य ।

यान्ती सुष्ठु प्रचारणात्प्राणान् पशुषु दधती सम्यग्यागनिष्पत्तेः प्रजां मयि च यजमाने दधती अग्रे गच्छत्विति । वास्तु वा एतद्यज्ञस्येत्यादि । वास्तुग्रहणं एतद्यज्ञस्य क्रियते यद्ग्रहान् गृहीत्वा बहिष्पवमानं सर्पन्ति तस्मात्प्रथममेव ग्रहा गृहीतव्याः । ततो बहिष्पवमानं संसर्पेयुरिति । एवं हि यज्ञो वास्तुमान् भवति ॥

[7]पराञ्चो हीत्यादि ॥ हि यस्मादर्थे । यस्मात्पराञ्चोपुनरावृत्ता बहिष्पवमानाय यन्ति सर्पन्ति तस्मादानुरूप्याय पराचीभिः अनावृत्ताभिः त्रिवृत्त्वान्नवभिः ऋग्भिस्स्तुवते । अकर्त्रभिप्रायत्वाद्व्यत्यये-नात्मनेपदम्, परापूर्वादञ्चतेः क्विपि 'अनिगन्तादञ्चतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । वैष्णव्येत्यादि । पुनरेत्यागत्य वैष्णव्यर्चा वक्ष्य-माणया अनुष्टुभा राजानमुपतिष्ठते—तस्मादनेनोपस्थानेन यज्ञमे-

यच्छ सहन्त्य । प्र ते धारा मधुश्चुत उत्सं दुह्रते अक्षितमित्याह यदेवास्य शयानस्योपशुष्यति तदेवास्यैतेना प्यायति ॥ ३४ ॥

प्रेति । ते । धाराः । मधुश्चुत इति मधु–श्चुतः । उत्सम् । दुह्रते । अक्षितम् । इति । आह । यत् । एव । अस्य । शयानस्य । उपशुष्यतीत्युप–शुष्यति । तत् । एव । अस्य । एतेन । एति । प्यायति ॥ ३४ ॥

परिवापात्प्रजां मयि दुह्रते चतुर्दश च ॥१०॥

वाकः करोति । करोतेः छान्दसे लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । किं च—यदेव यत्किंचित् अपि शयानस्योपशुष्यति तत्सर्वमप्यस्यानेनोपस्थानेन आप्याययति आपूरयति अक्षितं दुह्रते इति दर्शनात् । मन्त्रार्थस्तु—हे विष्णो यज्ञात्मन् सोम त्वं नः अस्माकं अन्तिमः अन्तिकतमः प्रत्यासन्नतमः । 'तमेतादेश्च' इति कलोपः । सः त्वमस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छ देहि । हे सहन्त्य परेषामभिभवितः महाप्रभाव । सहतेरौणादिको झच् । सहन्ताः सोढारः, ततस्स्वार्थिको यः । सहन्त्य ते तव धाराः रसप्रवाहाः, मधुश्चुतः मधुरं रसं क्षरन्त्यः उत्सं कूपभूतं अक्षितं अनुपक्षीणं सोमरसं प्रदुह्रते प्रकर्षेण दुहताम् । तेन यच्छुष्यति तदाप्यायितं भवति । दुहेश्छान्दसे लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः ॥

तृतीये प्रथमे दशमोऽनुवाकः.

अग्निना रयिमंश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे। यशसं वीरवत्तमम्। गोमाꣳ अग्नेऽविमाꣳ अश्वी यज्ञो नृवत्सखा सदमिदप्रमृष्यः। इडावाꣳ एषो अ-

[1]अग्निना। रयिम्। अश्नवत्। पोषम्। एव। दिवेदिव इति दिवे–दिवे। यशसम्। वीरवत्तममिति वीरवत्–तमम्। [2]गोमानिति गो–मान्। अग्ने। अविमानित्यवि–मान्। अश्वी। यज्ञः। नृवत्सखेति नृवत्–सखा। सदम्। इत्। अप्रमृ-

[1]अथोपानुवाक्यामध्ये याज्यानुवाक्याः। अस्ति चित्रा नाम यागः। 'चित्रया यजेत पशुकामः'* इति। तत्राग्नेयादीनि सप्तहवींषि भवन्ति। तेषां 'प्रैवाग्नेयेन वापयति'* इत्यस्याग्नेयस्य पुरोनुवाक्या—अग्निना रयिमश्नवदिति गायत्री॥ अग्निना हि रयिं धनं पशुलक्षणं अश्नवत् अश्नुते। पोषं चैव तस्य धनस्य अश्नुते अग्निना दिवेदिवे दिनेदिने। अश्नोतेर्लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम्, इतश्च लोपः, 'लेटोडाटौ' इत्यडागमः। रयिर्विशेष्यते—यशसं यशस्विनम्। मत्वर्थीयो लुप्यते, तेनानाद्विषयत्वादाद्युदात्तत्वं निवर्तते, अर्शआदित्वादचि व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम्। वीरवत्तमं अतिशयेन वीरैः पुरुषैस्तद्वन्तम्। यस्मादीदृशं रयिं अग्निना सर्वो जनः अश्नुते तस्मादहमप्यग्निना ईदृशं रयिं अश्नुवीयेति॥

[2]तत्रैव याज्या—गोमानिति त्रिष्टुप्॥ व्याख्यातेयम् 'अगन्म

*सं. २-४-६[1]–२.

सुर प्रजावान्दीर्घो रयिः पृथुबुध्नस्स-
भावान् । आ प्यायस्व सं ते । इ-
ह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुप ह्वये ।

ष्य इत्यंम्र–मृष्यः । इडावानितीडा–वान् । एषः । असुर । प्रजावानिति प्रजा–वान् । दीर्घः । रयिः । पृथुबुध्न इति पृथु–बुध्नः । सभावानिति सभा–वान् । [3]एति । प्यायस्व । [4]समिति । ते । [5]इह । त्वष्टा-

सुवः '* इत्यत्र । गोमत्त्वादिगुणविशिष्टस्सर्व दैवाप्रमृष्यो यज्ञो ममास्तु इति ॥

[3]अथ 'रेतस्सौम्येन दधाति '† इत्यस्य पुरोनुवाक्या याज्या च—आ प्यायस्व सं ते इति गायत्रीत्रिष्टुभौ ॥ एते च 'मा नो हिंसीज्जनिता '† इत्यत्र व्याख्यास्येते यत्राम्नायेते । इह तु प्रतीकग्रहणमेतयोः । हे सोम आप्यायस्व वर्धस्व । ते तव विश्वतः वृष्णियं वीर्यं समेतु । तत्र आप्यायितस्त्वं वाजस्यान्नस्य क्षीरादेः संगथे संगमने अस्माकं भवेति ॥

[4]अथ द्वितीया—हे सोम तवाभिमातीनां पाप्मनां हन्तुः पयांसि पातव्यानि क्षीरादीनि संयन्तु संगच्छन्तां, वाजा अन्नानि च संयन्तु, वृष्णियानि वीर्याणि च संयन्तु । ततश्चाप्यायमानः अमरणत्वायास्माकं उत्तमानि श्रेयांसि अन्नानि धिष्व धारय देवार्थमस्मदर्थं वा ॥

[5]अथ 'रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि वि करोति '‡ इत्यस्य

*सं. १-६-६[15]. †सं. ४-२-७. ‡सं. २-४-६[2].

अस्माकंमस्तु केवंलः । तन्नंस्तुरी-
पुमधं पोषयित्नु देवं त्वष्टर्विं रंराण-
स्स्यंस्व । यतों वीरः ॥३५॥ कर्म-
ण्यंस्सुदक्षों युक्तग्रांवा जायंते देव-

रम् । अग्रियम् । विश्वरूंपमितिं विश्व-रूपम् । उपेतिं । ह्वये । अस्माकंम् । अस्तु । केवंलः । [6]तत् । नः । तुरीपंम् । अधं । पोषयित्नु । देवं । त्वष्टः । वीतिं । रराणः । स्यस्व । यतः । वीरः ॥ ३५॥ कर्मण्यः । सुदक्ष इतिं सु-दक्षः । युक्तग्रावेतिं युक्त-ग्रावा । जायंते । देवकांम इतिं देव-

---

पुरोनुवाक्या—इह त्वष्टारमिति गायत्री । इहास्मिन् कर्मणि त्वष्टारं अग्रियं मुख्यम् । 'घच्छौ च' इति घच् । विश्वरूपं विश्वेषां रूपाणां विकरणसमर्थम् । 'बहुव्रीहौ विश्वम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । उपह्वये आह्वयामि । 'निसमुपविभ्यो ह्वः' इत्यात्मनेपदम् । अस्माकमेवास्तु केवलः सम्भन्धीत्येवमर्थमुपह्वये ॥

[6]तत्रैव याज्या—तन्न इति त्रिष्टुप् ॥ 'सुदक्षः' इति तृतीयपादान्तः । तत् धनं तुरीपं तूर्णमाप्नोतीति तुरीपं । पृषोदरादिः । पोषयित्नु पोषयितृ । हे देव त्वष्टः रराणः दानशीलस्त्वम् । व्यत्ययेन रातेरात्मनेपदम्, शपश्श्लुः । नः अस्मभ्यं अधेदानीं विष्यस्व विसृज विमुच्य देहीत्यर्थः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । तादि-

कामः। शिवस्त्वष्टरिहा गहि विभुः पोषं उत त्मना। यज्ञेयज्ञे न उदव।

कामः। [7]शिवः। त्वष्टः। इह। एति। गहि। विभुरिति वि–भुः। पोषे। उत। त्मना। यज्ञेयज्ञ

त्युक्तं, किं तदित्याह—यतः यस्माद्धनाल्लब्धात् वीरः विक्रान्तः कर्मण्यः कर्मणि साधुः कुशलः सुदक्षः सुष्ठु शीघ्रः उत्साही। दक्ष शीघ्रकरणे, 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। युक्तग्रावा युक्ता ग्रावाणो यस्य तादृशः। ग्रावभिः तत्साध्यं कर्मोपलक्ष्यते कर्मशील इत्यर्थः। अत एव देवकामः। देवान् कामयते इति 'शीलिकामि' इत्यादिना णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च। देवैः काम्यते इति वा देवकामः। दासीभारादिर्द्रष्टव्यः। ईदृशः पुरुषः यस्माद्धनाज्जायते तत्पशुलक्षणं धनं देहीति॥

[7]अथापरं याज्यानुवाक्यायुगळं विकल्पार्थं अत्रैव वा अन्यत्र वा त्वाष्ट्रे विनियोज्यम्। तत्र पुरोनुवाक्या—शिव इति गायत्री॥ हे त्वष्टः शिवः सुखकरः त्वमिहास्मिन् कर्मणि आगहि आगच्छ। शपो लुक्। विभुः व्याप्तिमान् पोषे पुष्ट्यर्थमस्माकम्। निमित्तात्सप्तमी। उत त्मना आत्मना केवलेनाप्यात्मना अन्यानिरपेक्ष एव पोषं कर्तुं समर्थः। 'मन्त्रेष्वाङ्यादेः' इति लोपः। किञ्च—यज्ञेयज्ञे सर्वस्मिन् यज्ञे नः अस्मान् उदव उत्कृष्टं पाहि प्रतियज्ञमुत्कृष्टं पाहीत्यर्थः। 'अनुदात्तं च' इति द्वितीयो यज्ञशब्दोनुदात्तः॥

पिशङ्गरूपस्सुभरो वयोधाश्श्रुष्टी
वीरो जायते देवकामः । प्रजां त्व-
ष्टा विष्यतु नाभिमस्मे अथा देवा-

इति यज्ञे—यज्ञे । नः । उदिति । अव । [8]पिशङ्गरूप इति पिशङ्ग—रूपः । सुभर इति सु—भरः । वयोधा इति वयः—धाः । श्रुष्टी । वीरः । जायते । देवकाम इति देव—कामः । प्रजामिति प्र—जाम् । त्वष्टा । वीति । स्यतु । नाभिम् । अस्मे इति । अथ । देवानाम् । अपीति । एतु । पाथः । [9]प्रेति ।

---

[8]अथ याज्या—पिशङ्गरूपः इति त्रिष्टुप् ॥ पिशङ्गरूपः चित्ररूपः । त्रिवर्गस्य सेविता सुभरः शोभनभरणः स्वजनस्य सम्यग्भर्तेत्यर्थः । 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—देवैस्सुखेन भरणीयः । खल्प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । वयोधाः वयसोन्नस्य दाता धाता वा । श्रुष्टी क्षिप्रकारीत्येके । सत्यवादीत्यन्ये । श्रोतृषु स्त्यायते श्रुष्टी । पृषोदरादिः । वीरो देवकामश्च इत्येवंगुणः जायते त्वष्टुः प्रसादात् । तस्मादीदृशीं प्रजां त्वष्टा अस्मे अस्मभ्यं विष्यतु विमुच्य ददातु नाभिं नहनीं कुलस्य । 'नहोभश्च' इति । 'सुपां सुलुक्' इति अस्मच्छब्दात्परस्या विभक्तेस्स्मे आदेशः । अथानन्तरं देवानामपि पाथोन्नं सामर्थ्याद्देवानामपि एतु अस्मान् प्राप्नोतु । यद्वा—कर्मणि षष्ठी । पाथोन्नं हवीरूपं देवानप्येतु-प्रविशतु । यागाश्च यथोक्तमनुष्ठीयन्तामित्यर्थः ॥

[9]अथ 'द्वौ सारस्वतौ मिथुनं सारस्वत्या करोति' इति ब्राह्म-

नामप्येतु पाथः । प्रणो देव्या नो दिवः । पीपिवाꣳसꣳ सरस्वतस्स्तनं यो विश्वदर्शतः । धुक्षीमहि प्र-

नः । देवी । [10]एति । नः । दिवः । [11]पीपिवाꣳसम् । सरस्वतः । स्तनम् । यः । विश्वदर्शत इति वि-श्व-दर्शतः । धुक्षीमहि । प्रजामिति प्र-जाम् ।

णम् । एकस्सरस्वत्यै, इतरस्सरस्वते । तत्र सरस्वत्याः पुरोनुवाक्या याज्या च 'प्रणो देवी सरस्वती', 'आ नो दिवो बृहतः' इति च गायत्रीत्रिष्टुभौ ॥ व्याख्याते चैते 'अग्राविष्णू महि तद्वाम्'* इत्यत्र, इह तु प्रतीकग्रहणं तयोः । सरस्वती देवी वाजेभिरन्नैः तद्वती धीनां धियां कर्मणां बुद्धीनां वा अवित्री पालयित्री अस्मान् प्रकर्षेणावत्विति ॥

[10]अथ याज्या—नोस्माकं यज्ञं सरस्वती यजता यजनीया दिवोन्तरिक्षादागच्छतु, बृहतो वा पर्वतादागच्छतु । सर्वं हवं जुषाणा सेवमाना घृताची उदकस्याश्चती उशती हवींषि कामयमाना नोस्माकं शग्मां शक्तां वाचं शृणोत्विति ॥

[11]अथ सरस्वतः पुरोनुवाक्या—पीपिवांसमिति गायत्री ॥ पीपिवांसं वर्धितवन्तम् । 'लिड्यङोश्च' इति पीभावः । धातोर्ह्रस्वत्वम् । छान्दसस्य वा लिटः क्वसुरादेशः । वर्धयन्तमित्यर्थः । कम्? स्तनं स्तनस्थानीयं यागं यथा स्तनो बालान् वर्धयति एवं सर्वलोकं वर्धयन्तम् । कस्य स्तनम्? सरस्वतः सरस्वान्वाग्देवताविशेषः तस्य

*सं १–८–२२.३–४

जामिषम् ॥ ३६ ॥ [12]ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्चुतः । तेषां ते सुम्नमीमहे । यस्य व्रतं पशवो

इषम् ॥ ३६ ॥ [12]ये । ते । सरस्वः । ऊर्मयः । मधुमन्त इति मधु–मन्तः । घृतश्चुत इति घृत–श्चुतः । तेषाम् । ते । सुम्नम् । ईमहे । [13]यस्य । व्रतम् । पशवः । यन्ति । सर्वे । यस्य । व्रतम् ।

स्तनम् । कीदृशस्सः? यो विश्वदर्शतः । विश्वं दर्शनीयं यस्य । दृशेरौणादिकोतच्प्रत्ययः । तादृशो योसौ सरस्वान् तस्य स्तनस्थानीयं विश्वं वर्धयितुं पर्याप्तं यागम् । वयमपि प्रजां पुत्रादिकां तस्याश्च जीवनार्थं इषमन्नं च धुक्षीमहि । 'लिङ्क्षिचावात्मनेपदेषु' इति कित्वम् ॥

[12]अत्रैव पुरोनुवाक्या विकल्प्यते । अन्यत्र वा विनियुज्यते— ये ते इति गायत्री ॥ हे सरस्वः सरस्वन् उदकवन् । 'मतुवसोः' इति रुत्वम् । ते तव ये ऊर्मयः उदकसंघाताः मधुमन्तः मधुररसाः । घृतश्चुतः उदकं क्षारयन्त्यः । यद्वा ऊर्मयः अरणशीलाः गावः मधुमन्तः घृतश्चुतः । तेषां सम्बन्धि यत् सुखं सुम्नं यत्तद्दत्तां भवति तत्ते ईमहे । कर्मणि षष्ठी । त्वां याचयामहे तदस्मभ्यं देहि । ई गतौ, तत्र याच्ञायां वर्तते, 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ॥

[13]अथ तत्रैव याज्या—यस्येति त्रिष्टुप् ॥ यस्य सरस्वतः

यन्ति सर्वे यस्य व्रतमुपतिष्ठन्त आपः। यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्ट-स्तꣳ सरस्वन्तमवसे हुवेम । दि-व्यꣳ सुपर्णं वयसं बृहन्तमपां गर्भ-

उपतिष्ठन्त इत्युप-तिष्ठन्ते । आपः । यस्य । व्रते । पुष्टिपतिरिति पुष्टि-पतिः । निविष्ट इति नि-विष्टः । तम् । सरस्वन्तम् । अवसे । हुवेम । [14]दिव्यम् । सुपर्णमिति सु-पर्णम् । वयसम् । बृहन्तम् । अपाम् । गर्भम् । वृषभम् । ओषधी-

---

व्रतं कर्म सर्वे पशवो यन्ति अनुगच्छन्ति; तन्निमित्तत्वाद्वृष्टेः । यस्य च व्रतं कर्म आप उपतिष्ठन्ते; तन्निमित्तत्वाद्वृष्टेः । सङ्गतिकरण आत्मनेपदम् । यस्य च व्रते पुष्टिपतिः तत्तत्पोषणपतिः निविष्टः; तदधीनत्वात् वृष्टेः पुष्टेश्च । 'परादिश्छन्दसि बहुळम्' इति पतिशब्दस्याद्युदात्तत्वम् । 'गतिरनन्तरः' इति निविष्टशब्दे गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । तं सरस्वन्तं अवसे रक्षणाय तृप्त्यर्थं वा हुवेम आह्वयेम । 'लिङ्याशिष्यङ्', 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् ॥

[14]अथात्रैव याज्या विकल्प्यते—दिव्यमिति त्रिष्टुप् ॥ दिव्यं दिवमर्हतीति । 'छन्दसि च' इति यः । सुपर्णं शोभनपतनम् । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वयसं अन्नवन्तं तन्निमित्तत्वात् । अर्शआदित्वादच् । बृहन्तं महान्तं अपां गर्भं

वृषभमोषधीनाम्। अभीपतो वृष्ट्या
तर्पयन्तं तꣳ सरस्वन्तमवसे हुवेम।
सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानाम-

नाम्। अभीपतः। वृष्ट्या। तर्पयन्तम्। तम्। सरस्वन्तम्। अवसे। हुवेम। [15]सिनीवालि। पृथुष्टुक इति पृथु-स्तुके। या। देवानाम्। अ-

मध्यगतं वृषभं वर्षितारं कामानां सेक्तारं वृष्टिकरं वा। ओषधीनामुपलक्षणमिदम्। सर्वेषामपि वृषभं, ओषधीनां गर्भमित्यन्ये। अभीपतः अभितः सर्वतः वृष्ट्या विश्वं तर्पयन्तम्। अभिगताः आपः अस्मिन्निति। 'ऋक्पूरब्धूः' इति समासान्तः, 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योप ईत्' इतीत्, 'आद्यादिभ्यस्तसिः'। अन्य आह—अभिपतनशीलान् सर्वप्राणिनो वृष्ट्या तर्पयन्तम्। पततेः क्विपि छान्दसमुपसर्गस्य दीर्घत्वम्, विभक्त्युदात्तत्वं च। 'मन्त्रे वृष' इति क्तिन उदात्तत्वाद्वृष्टिशब्दोन्तोदात्तः, ततः 'उदात्तयणः' इति तृतीयाया उदात्तत्वम्। तमित्यादि। गतम्॥

[15]अथ 'सिनीवाल्यै चरुर्भवति'* इत्यस्य चरोः पुरोनुवाक्या सिनीवालीत्यनुष्टुप्॥ दृष्टचन्द्रामावास्या सिनीवाली स्त्रीत्वेन रूप्यते। हे सिनीवालि पृथुष्टुके पृथुजघने पृथुसंहते वा। स्त्यायतेस्स्तुकः, पूर्वस्याविद्यमानत्वादिदं न निहन्यते। या त्वं देवानां स्वसा स्वयं सारिण्यसि। वृष्ट्यादीनां भगिन्येव वा; समानकार्यत्वात्। सा त्वं जुषस्व सेवस्व हव्यं आहुतम्।

* तै. सं. २-४-६.

सि स्वसां । जुषस्वं हव्यम् ॥३७॥
आहुतं प्रजां देवि दिदिड्ढि नः । या
सुपाणिस्स्वङ्गुरिस्सुषूमां बहुसूवरी ।
तस्यैं विश्पत्नियै हविस्सिनीवाल्यै

सि । स्वसां । जुषस्वं । हव्यम् ॥ ३७ ॥ आहुतमित्या—हुतम् । प्रजामिति प्र—जाम् । देवि । दिदिड्ढि । नः । [16]या । सुपाणिरिति सु—पाणिः । स्वङ्गुरिरिति सु—अङ्गुरिः । सुषूमेति सु—सूमा । बहुसूवरीति बहु—सूवरी । तस्यैं । विश्पत्नियै ।

पूर्ववद्गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । किं च—हे सिनीवालि नः अस्मभ्यं प्रजां पुत्रादिकां दिदिड्ढि उपचिनु देहीत्यर्थः । दिहेर्लेटि शपश्लुः ॥

[16]अथ तत्रैव याज्या—या सुपाणिरित्यनुष्टुप् ॥ या सुपाणिः शोभनहस्ता स्वङ्गुरिः शोभनाङ्गुलिः । कपिलकादित्वाल्लत्वविकल्पः, उभयत्रापि 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुषूमा सुष्ठु प्रसावित्री । सूतेः 'अन्येभ्योपि दृश्यते' इति मनिन्, गुणाभावश्छान्दसः, 'मनः' इति ङीप्प्रतिषेधः, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—सूतेरौणादिको मनिन्प्रत्ययः । सुष्ठु सूमा सूतिः यस्य सुषूमा । बहुव्रीहौ 'सोर्मनसी' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्, सुषामादित्वात् षत्वम् । बहुसवरी बह्वीनां प्रजानां सवित्री । तेनैव क्वनिप्, 'वनो र च' इति ङीब्रेफौ, कृदुत्तरपदप्रकृति-

जुहोतन । इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं
नरः । असितवर्णा हरयस्सुपर्णा

हविः । सिनीवाल्यै । जुहोतन । [17]इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परीति । [18]इन्द्रम् । नरः । [19]असितवर्णा इत्यसित-वर्णाः । हरयः । सुपर्णा इति सु-पर्णाः ।

स्वरत्वम् । तस्यै सिनीवाल्यै विश्पत्नियै विशां पालयित्र्यै । 'विश्पूर्वस्य' इति पत्युर्नकारः, 'अयस्मयादीनि छन्दसि' इति भत्वेन विशो जस्त्वाभावः, 'परादिश्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हविर्जुहोतन जुहुत हे ऋत्विग्यजमानाः । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तनबादेशः, पित्त्वेन ङित्त्वाभावाद्गुणः ॥

[17]'ऐन्द्र उत्तमो भवति'* इत्यस्यैन्द्रस्य पुरोनुवाक्या याज्या च—इन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नर इति गायत्रीत्रिष्टुभौ । व्याख्याते चैते† । इह तु प्रतीकग्रहणमनयोः । हे ऋत्विग्यजमानाः वो युष्मदर्थं विश्वेभ्यो जनेभ्यः उपरि इन्द्रं हवामहे आह्वयामः । अस्माकमेव केवलः स्वामी भवत्विति ॥

[18]द्वितीया—यदा पार्याः परलोकसाधनभूताः धियः कर्माणि युनजते युञ्जन्ति तदा मनुष्याः इन्द्रमेवाह्वयान्ति । हविषामर्धेन धार्यमाणं अर्धार्हं 'यत्सर्वेषामर्धमिन्द्रः प्रति'‡ इति । तस्मात् हे इन्द्र शूरः वीरः शवसो बलस्य मनुष्येभ्यः संभक्तौ चकानः दीप्यमानः । ईदृशस्त्वं गोमति व्रजे गोसमूहे अस्मानाभज भागिनः कुर्विति ॥

[19]अथ कारीर्यां पिण्डीहुत्वा धूममन्वीक्षते—असितवर्णा इति

---

*सं. २-४-६. †सं. १-६-१२. ‡सं. ५-४-८.

मिहो वसा॑ना दिव॒मुत्प॑तन्ति । त आ-
व॑वृ॒त्रन्त्सद॑नानि कृ॒त्वाऽऽदित्पृ॑थि॒वी
घृ॒तैर्व्यु॑द्यते । हिर॑ण्यकेशो॒ रजं॑सो

मिहः॑ । वसा॑नाः । दिव॑म् । उदिति॑ । प॒त॒न्ति॒ । ते । एति॑ । अ॒व॒वृ॒त्र॒न् । सद॑नानि । कृ॒त्वा । आत् । इत् । पृ॒थि॒वी । घृ॒तैः । वीति॑ । उ॒द्य॒ते॒ । [20]हिर॑ण्यकेश॒ इति॒ हिर॑ण्य—के॒शः॒ । रजं॑सः । वि॒सा॒र इति॑

त्रिष्टुभा ॥ असितवर्णाः कृष्णवर्णाः; उदकपूर्णत्वात् । हरयः रसहरणशीलाः रश्मयः सुपर्णाः शोभनपतनाः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मिहः आपः । मिह्यन्ते सिच्यन्ते इति कर्मणि क्विप् । वसानाः आच्छादयन्त्यः । अनुदात्तत्वा- च्छसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । दिवमादित्यमण्डलं उत्पतन्ति उत्क्रम्यो परिगच्छन्ति । उत्तरायणे आपस्तत्र गर्भभूताः वर्तन्ते । ते च रश्मयः तत्र सदनानि कृत्वा अष्टौ मासानतिवाह्य पक्कमुदकं गृहीत्वा दक्षिणायने आववृत्रन् आवर्तन्ते मध्यमस्थानं प्रतियन्तः असितवर्णा उदपतन् । वृतेर्लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम्, शपश्श्लुः, 'बहुलं छन्दसि' इति रुट् । यद्वा—छान्दसो लुङ् । 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदं, व्यत्ययेन च्लेश्श्लुः, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभावः । अथ यदा ते आवृत्ता भवन्ति आदित् अनन्तरमेव पृथिवी घृतैः उदकैः व्युद्यते विशेषेण क्लिद्यते । उन्दी क्लेदने ॥

[20]वर्षाभूस्तम्बमग्नौ प्रहरति—हिरण्यकेश इति त्रिष्टुभा ॥ आ-

विसारेऽहिर्धुनिर्वात इव ध्रजीमान् ।
शुचिं भ्राजा उषसः ॥ ३८ ॥ न वे-
दा यशस्वतीरपस्युवो न सत्याः ।
आ ते सुपर्णा अमिनन्त एवैः कृ-

वि-सारे । अहिः । धुनिः । वातः । इव । ध्रजी-मान् । शुचिभ्राजा इति शुचि-भ्राजाः । उषसः ॥ ३८ ॥ नवेदाः । यशस्वतीः । अपस्युवः । न । सत्याः । [21]एति । ते । सुपर्णा इति सु-पर्णाः ।

दित्यात्मना अग्निस्स्तूयते—हिरण्यकेशः रसहरणशीलरश्मिः हिरण्य वर्णरश्मिर्वा आदित्यः रजसः उदकस्य विसारे निस्सारणे निस्सा-रणार्थं अहिः आगत्य हन्ता मेघानाम् । आङ्पूर्वाद्धन्तेः डि-प्रत्ययः, उपसर्गस्य ह्रस्वत्वम् । धुनिः कम्पयिता मेघानाम् । धुनोतेरौणादिको निप्रत्ययः । वात इव ध्रजीमान् गतिमान् । ध्रजेः 'इन्सर्वधातुभ्यः' इतीन् । शीघ्रमुदकं निस्सारयतीत्यर्थः । शुचिभ्राजाः निर्मलदीप्तिः उषसः अह्नः नवेदाः न विन्दतीति नवेदाः । पचाद्यच्, 'नभ्राण्नपान्नवेदाः' इति नञो नलोपा-भावः । हिरण्यकेश एव रजसो निस्सारणं वेत्ति उषस्तु न विन्दति । यशस्वतीः यशस्वत्यः साध्येनान्नेन तद्वत्यः अपस्युवो न उदकमिच्छन्त्य इव भवन्ति सत्याः अमोघारम्भाः । अप इच्छन्तीति क्यच्, द्वितीयाबहुवचनस्य लुक्, 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः, तन्वादित्वादुवङ् । तस्माद्धिरण्यकेशः सर्वं जानाति, अस्माकमुदकं निस्सारयति ॥

[21]स्तम्बस्य धूममन्वीक्षते—आ ते सुपर्णा इति त्रिष्टुभा ॥ हे

ष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् । शिवाभिर्न स्मयमानाभिरागात्पतन्ति मिहस्स्तनयन्त्यभ्रा । वाश्रेव वि-

अमिनन्त । एवैः । कृष्णः । नोनाव । वृषभः । यदि । इदम् । शिवाभिः । न । स्मयमानाभिः । एति । अगात् । पतन्ति । मिहः । स्तनयन्ति । अभ्रा । [22]वाश्रा । इव । विद्युदिति वि–द्युत् । मि-

---

आदित्यात्मन् अग्ने ते तव सुपर्णाः शोभनपतनाः रश्मयः अमिनन्त आमिन्वते आनयन्ति वृष्टिम् । डुमिञ् प्रक्षेपणे, व्यत्ययेन श्ना, अन्तादेशश्च, संहितायां परेण वृद्ध्यभावश्च । एवैः अयनैः इत उदकमादाय मण्डलं यान्ति, ततो मध्यमस्थानं यान्ति । एवमयनैर्वृष्टिमानयन्ति । अथ यदीदं रश्मयः कुर्वन्ति तदा कृष्णो मेघः वृषभः वर्षिता मध्यमस्थानमागत्य नोनाव प्रशस्तं शब्दं भृशं करोति । नौतेर्यङ्लुगन्ताच्छान्दसो लिट् । तदानीं शिवाभिर्न सानुग्रहाभिरिव स्मयमानाभिः हसन्तीभिरिव फेनवत्तया अद्भिस्सह आगात् आगच्छति वर्षन् मेघः । एतेः छान्दसो लुङ् । स्मयतेर्ङित्त्वात्सार्वधातुकानुदात्तत्वम् । तदनन्तरं मिहः आपः पतन्ति सर्वतः पृथिव्याम्, स्तनयन्तिच समन्तात् अभ्रा अभ्राणि । 'शेश्छन्दसि' इति लोपः ॥

[22]वक्ष्यमाणस्य मारुतस्य पुरोनुवाक्या याज्या च—वाश्रेव, पर्वतश्चिदिति गायत्रीत्रिष्टुभौ ॥ केचित्तु—'आ ते सुपर्णाः' इत्या-

द्युन्मिमाति वत्सं न माता सिषक्ति।
यदेषां वृष्टिरसर्जि । पर्वतश्चिन्महि
वृद्धो बिभाय दिवश्चित्सानु रेजत
स्वने वः । यत्क्रीडथ मरुतः॥३१॥

माति । वत्सम् । न । माता । सिषक्ति । यत् ।
एषाम् । वृष्टिः । असर्जि । [23]पर्वतः । चित् । महि ।
वृद्धः । बिभाय । दिवः । चित् । सानु । रेजत ।
स्वने । वः। यत् । क्रीडथ । मरुतः ॥ ३१ ॥ ऋष्टि-

द्य ऋचस्तिस्रोपि धूमान्वीक्षणमन्त्रा इत्याहुः । वाश्रेव वाश्यमानेव मरुतः प्रति । यथा प्रस्नवनी माता वत्सं प्रति वाश्यमाना भवति; तथा विद्युत् मरुतः प्रति वाश्यमाना मिमाति मिमीते । माङ् माने, जौहोत्यादिकः, अत्र तु सेचनकर्मा, व्यत्ययेन परस्मैपदम् । सिषक्ति सेवते च माता वत्समिव । षञ्जेः शपः श्लुः 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । यत् यदा वृष्टिः असर्जि सृज्यते । छान्दसो लुङ् । एषां मरुतां सम्बन्धिनी वृष्टिः तदारम्भे इत्थं विद्युन्मरुतो मिमाति सिषक्ति चेति । तस्मादस्माकमेवं भवत्वित्याशास्यते ॥

[23]पर्वतश्चिदित्यादि ॥ अप्यर्थे चिच्छब्दः । महि महत् वृद्धः पर्वतो बिभाय बिभेति वः स्वने गर्जिते । किं च—दिवोप्युपरिगतस्य पर्वतस्य सानु रेजत रेजते कम्पते स्वने युष्माकम् । रेजृ कम्पने, टेरेत्वाभावश्छान्दसः । छान्दसे वा लङि 'बहुलं छन्द-

ऋष्टिमन्त आप इव सध्रियञ्चो ध-
वध्वे । अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा
धा उदन्वता परि दीया रथेन ।

मन्त इत्यृष्टि–मन्तः । आपः । इव । सध्रियञ्चः । धवध्वे । [24]अभीति । क्रन्द । स्तनय । गर्भम् । एति । धाः । उदन्वतेत्युदन्–वता । परीति । दीय । रथेन । दृतिम् । स्विति । कुरुष । विषित-

स्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभावः । कदेत्याह—यदा हे मरुतः ऋष्टिमन्तः वज्रायुधवन्तः यूयं क्रीडथ । तदानीं युष्माकं गर्जितं श्रुत्वा पर्वतोपि बिभेति सान्वपि कम्पते इति । 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुपः उदात्तत्वम् । किं च—तस्मिन् काले यूयं आप इव व्यापका इव सध्रियञ्चः सहाञ्चन्त्यः 'सहस्य सध्रिः' इति सध्यादेशः । अध्रिसध्र्योरन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् । धवध्वे धावत छान्दसं ह्रस्वत्वम् । धुनोतिर्वा गतिकर्मा, व्यत्ययेन शप् । तस्मादस्माकं वृष्ट्यर्थं गर्जन्तः क्रीडन्तश्च धावध्वमिति ॥

[24]अथाश्वं वाससा अभिवेष्टयति—अभिक्रन्देति त्रिष्टुभा ॥ अभिक्रन्द अभितस्सर्वतः शब्दं कुरु स्तनय उच्चैर्गर्ज । तिङः परत्वान्न निहन्यते । ततश्च गर्भं मेघस्योदकं आधाः गर्भमाधेहि । लेटि शपो लुक् । किंच—उदन्वता उदकवता रथेन रंहणेन परि दीय सर्वतो गच्छ, दीयतिः छान्दसो गतिकर्मा । उदकस्योद-

दृतिꣳ सु कंरूष विषितं न्यंञ्चꣳ स-
मा भंवन्तूद्वतां निपादाः । त्वं त्या
चिदच्युताग्ने पशुर्न यवंसे । धामां

मिति वि–सितम् । न्यंञ्चम् । समाः । भवन्तु ।
उद्वतेत्युंत्–वतां । निपादा इति नि–पादाः ।
25 त्वम् । त्या । चित् । अच्युंत । अग्नें । पशुः । न ।
यवंसे । धामं । ह । यत् । ते । अजर । वनां ।

न्भावश्छान्दसः, 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । ततस्तं मेषं चर्ममयो जलाधारविशेषो दृतिः तद्वत्सुकर्ष सुखेन कर्ष विषितं विमुक्तद्वारम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । न्यञ्चं अवाङ्मुखीकृतम् । 'न्यधी च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। ततश्चैवं त्वया कृते समा भवन्तु तुल्या भवन्तु । उद्वता उन्नतेन स्थलेन निपादाः निम्नाः उदकेन सर्वं समीकृतमस्तु । पदेर्घञ्, थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एवमश्वात्मनाऽग्निस्तूयते 'उपसर्गाच्छन्दसि' इति उच्छब्दाद्वतिः ॥

25 अथ 'अग्नये धामच्छेदे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं सौर्यमेककपालम्'* इत्येतेषां त्रयाणां हविषां याज्यानुवाक्याः । तत्राग्नेयस्य पुरोनुवाक्या—त्वं त्या चिदच्युतेत्यनुष्टुप् ॥ 'अच्युत' इति प्रथमपादान्तः । अग्ने इति पादादित्वान्न निहन्यते । हे अग्ने त्वमेव त्याचित् तान्यपि वना वनानि उदकानि

---

*तै. सं. २-४-१०.

ह यत्ते अजर वना वृश्चन्ति शिक्वसः।
अग्ने भूरीणि तव जातवेदो देव
स्वधावोऽमृतस्य धाम। याश्च ॥४०॥

वृश्चन्ति। शिक्वसः। [26]अग्ने। भूरीणि। तव। जात-वेद इति जात-वेदः। देव। स्वधाव इति स्वधा-वः। अमृतस्य। धाम। याः। च ॥ ४० ॥ मा-

---

अच्युत अच्युतानि अविनाशीनि । उभयत्रापि 'शेश्छन्दसि' इति लोपः । तानि यानि वनानि तव शिक्वसः अर्चींषि वृश्चन्ति भक्षयन्ति तानि त्वमेव भूत्वा अच्युतानि तिष्ठन्ति । अत्र दृष्टान्तमाह—पशुर्न यवसे । यथा यवसे घासे भक्षिते पशुरेव भवति सोपि पश्वात्मना अवतिष्ठते । यद्वा—तान्यपि त्वमेव यवसे मिश्रयसि स्थापयसि । विकरणादिव्यत्ययः 'चनचिदिव' इति निघाताभावः । तस्मात्तवैवात्र धाम जन्मस्थानं वा त्वमेव तत्तदात्मना जायसे तिष्ठसि वा । हे अजर विनाशरहित त्वं खलु अविनाशः उदकात्मना वर्षकाले जायसे । अन्यथा तान्यप्युपसंहृत्य स्वरूपेणावतिष्ठसे इति 'अन्येषामपि दृश्यते' इति धामशब्दस्य संहितायां दीर्घत्वम् । स त्वमस्मदर्थं वर्षेति ॥

[26]तत्रैव याज्या—अग्ने इति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ने जातवेदः जातप्रज्ञ । यद्वा—जातानां वेदितः देव देवनशील स्वधावः अन्नवन् । 'मतुवसोः' इति रुत्वम् । तवामृतस्यामरणस्य भूरीणि बहूनि धाम धामानि तेजांसि 'सुपां सुलुक्' इति लुक् । याश्च मायाः कर्माणि मायिनां कर्मिणां यजमानानां सम्बन्धिनीः पूर्वीः

माया मायिनां विश्वमिन्व त्वे पूर्वी-
स्संदधुः पृष्टबन्धो । दिवो नो वृ-
ष्टिं मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो

याः । मायिनाम् । विश्वमिन्वेति विश्वं—इन्व । त्वे इति । पूर्वीः । सन्दधुरिति सं—दधुः । पृष्टबन्धो इति पृष्ट—बन्धो । [27]दिवः । नः । वृष्टिम् । मरुतः । ररीध्वम् । प्रेति । पिन्वत । वृष्णः । अश्वस्य ।

पुरातनीः । गौरादित्वात् ङीप् । त्वे त्वयि सन्दधुः स्थापितवन्तः पूर्वे यजमानाः । ताश्च त्वयि भूरयः त्वामेवेष्टवन्तः सर्वे तेन त्वमेव सर्वाणि तेजांसीति । हे विश्वमिन्व विश्वस्य प्रीणयितः । इवि प्रीणने, छान्दसः खश्, 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' । हे पृष्ट-बन्धो स्पर्शवतां बन्धो । स्पृशेश्छान्दसस्सलोपः, धात्वन्तरं वा मृष्ट-व्यम् । व्रीह्यादित्वान्मायाशब्दादिनिः । त्वे इति 'सुपां सुलुक्' इति शे आदेशः । ईदृशस्त्वं अस्मान्वर्षेण रक्षेति ॥

[27]अथ मारुतस्य चतस्रो याज्यानुवाक्या विकल्प्यन्ते । तत्र प्रथमा—दिवो न इति त्रिष्टुप् ॥ हे मरुतः नः अस्मदर्थं दिवो वृष्टिं ररीध्वं स्रावयत । री स्रवणे, व्यत्ययेन शपश्श्लुः, वर्णव्यत्ययेनाभ्यासस्येत्वम् । वृष्णः वर्षितुः इन्द्रस्य अश्वस्य व्याप्तिमतः धाराः वर्षधाराः प्रपिन्वत प्रकर्षेण आसिञ्चत । पिवि मिवि सेचने, चङ् । हे वृषन् इन्द्र त्वमपि अर्वाङ् अस्मद-

अश्वस्य धाराः । अर्वाङेतेन स्तन-
यित्नुनेह्यपो निषिञ्चन्नसुरः पिता नः ।
पिन्वन्त्यपो मरुतस्सुदानवः पयो
घृतवद्विदथेष्वाभुवः । अत्यं न मिहे

धाराः । अर्वाङ् । एतेन । स्तनयित्नुना । एति । इहि । अपः । निषिञ्चन्निति नि–सिञ्चन् । असुरः । पिता । नः । [28]पिन्वन्ति । अपः । मरुतः । सुदानव इति सु–दानवः । पयः । घृतवदिति घृत –वत् । विदथेषु । आभुव इत्या–भुवः । अत्यम् । न । मिहे । वीति । नयन्ति । वाजिनम् । उत्सम् ।

भिमुखं याहि आगच्छ । एतेन मेघेन स्तनयित्नुना शब्दयता सहागच्छ । 'ओमाङोश्च' इति पररूपत्वम् । अपो निषिञ्चन् वर्षन् असुरः आसनकुशलः । असेरुरन् । असुमान्वा, असुप्रदो वा । प्रजानां नोस्माकं पिता पाता ॥

[28]अथ द्वितीया—पिन्वन्तीति जगती ॥ पिन्वन्ति सिञ्चन्ति क्षारयन्ति अपः । 'ऊडिदम्' इति शप उदात्तत्वम् । मरुतस्सुदानवः शोभनदानाः । आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पयः पयस्सदृशीरपः पिन्वन्ति घृतवत् घृतमिव विदथेषु यज्ञेषु आभुवः आभुवन्तीत्याभुवः ऋत्विजः ते यदा यज्ञेषु घृतं पिन्वन्ति एवमपो मरुतः पिन्वन्ति । हेतुमाह—अत्यं न अश्वमिव यथा अश्वमश्वसादिनो विनयन्ति शिक्षयन्ति एवं मरु-

वि नयन्ति वाजिनमुत्सं दुहन्ति स्तनयन्तमक्षितम् । उदप्रुतो मरुतस्ताꣳ इयर्त वृष्टिम् ॥ ४१ ॥ ये विश्वे मरुतो जुनन्ति । क्रोशाति ग-

दुहन्ति । स्तनयन्तम् । अक्षितम् । [29]उदप्रुत इत्युद–प्रुतः । मरुतः । तान् । इयर्त । वृष्टिम् ॥ ४१ ॥ ये । विश्वे । मरुतः । जुनन्ति । क्रोशाति । गर्दा ।

तोपि मिहे उदकार्थं वर्षार्थं वाजिनं वेगवन्तं मेघं विनयन्ति विधेयीकुर्वन्ति, 'सावेकाचः' इति मिहश्चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । ततस्तं विधेयीकृत्य उत्सं उन्दनशीलं स्तनयन्तं गर्जन्तं अक्षितं अनुपक्षयं दुहन्ति मरुतः, यस्मादेवमेते कुर्वन्ति तस्मादुच्यते पिन्वन्त्यप इति । एवं अस्माकमपि पिन्वन्त्यपो मरुत इति । स्तन शब्दे, चुरादिः अदन्तः ॥

[29]अथ तृतीया—उदप्रुत इति त्रिष्टुप् ॥ उदप्रुतः उदकस्य प्रापयितॄन् । च्युङ् ज्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गतौ । तानास्माकीनान् मरुतः इयर्त गच्छत भजत यजमानार्थं हे ऋत्विजः । ऋ गतौ, जौहोत्यादिकः, 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तस्य तनबादेशः, 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इति अभ्यासस्येत्वम् । ये यूयं विश्वे वृष्टिं जुनन्ति प्रार्थयन्ते मरुतः ते यूयमास्माकीनान् मरुतः इयर्त । तानित्यस्य संहितायां 'दीर्घादटि समानपादे' इति रुत्वम् । अत्र प्रार्थयितुः प्रदातुश्च द्वौ दृष्टान्तौ दर्शयति—यथा गर्दा निगरणशीला कन्या तुन्ना बुभुक्षया पीडिता क्रोशाति क्रोशति । लेट्याडागमः । अभ्यवहार्यं प्रार्थयमाना रोदितीत्यर्थः । एवं वृष्टिं प्रार्थयमाना ऋत्विजः मरुत

दीं कन्येव तुन्ना पेरुं तुञ्जाना पत्येव
जाया । घृतेन द्यावापृथिवी मधु-
ना समुंक्षत पयस्वतीः कृणुताप

कन्या । इव । तुन्ना । पेरुम् । तुञ्जाना । पत्या । इव । जाया । [30]घृतेन । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । मधुना । समिति । उक्षत । पयस्वतीः । कृणुत । आपः । ओषधीः । ऊर्जम् । च । तत्र ।

आह्वयन्तीति भावः । यथा च तां कन्यां पेरुं पातुकामां, उपलक्षणत्वाद्बुभुक्षितां च, सामर्थ्यात् क्रोशन्तीं तुञ्जाना भाषमाणा मा रोदीः किं ते अभिलषितमिति वदन्ती पत्या सह जाया तस्या अभिमतं प्रयच्छति अभिप्रेतदानेन मातापितरौ तां प्रीणयत इत्यर्थः । एवं वृष्टिं प्रार्थयमानेभ्यो ऋत्विग्भ्यः तां मरुतः प्रयच्छन्तीति । तस्मादास्माकीनान् ऋत्विजः वर्षदानेन मरुतः प्रीणयतेति । 'मापोरिरुन्' इति पिबतेरिरुन्प्रत्यये पेरुः । तुजि भाषायाम्, चुरादिः, 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्, 'छन्दस्युभयथा' इति शानच्, आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः ॥

[30]अथ चतुर्थी—घृतेनेति अतिजगती विवृद्धपादा । 'घृतेन' इति त्रिभिरक्षरैः प्रथमः पादो विवृद्धः । हे नरः नेतारः मरुतः 'नयतेर्डिच्च, इति ऋप्रत्ययः । घृतेनोदकेन मधुना रसेन मधुरसेन द्यावापृथिवी समुक्षत सिञ्चत । 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः, 'देवताद्वन्द्वे च' इति पुर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । ततस्तस्य मधुरसस्योदकस्य उपर्युक्षणेन आपः पूर्वस्थिताः पय-

ओषधीः । ऊर्जं च तत्र सुमतिं च
पिन्वथ यत्रा नरो मरुतस्सिञ्चथा
मधु । उदुत्यं चित्रम् । औवर्भृ-

सुमतिमिति सु-मतिम् । च । पिन्वथ । यत्र । नरः । मरुतः । सिञ्चथ । मधु । [31]उदिति । उ । त्यम् । [32]चित्रम् । [33]और्वभृगुवदित्यौर्वभृगु-वत् ।

स्वतीः पानार्हरसवतीः कृणुत कुरुत । विभक्तिव्यत्ययेन द्वितीयास्थाने प्रथमा । ओषधीश्च पयस्वतीः कृणुतेत्येव । इदं चाप्यस्तु—यूयं मधु मधुरं उदकं सिञ्चथ । तत्र ऊर्जमन्नं बलं वा सुमतिं च कल्याणीं मतिं पिन्वथ सिञ्चथ दत्तेत्यर्थः । अबहुव्रीहेरपि 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहिर्वा, सुमतिं च प्रजामिति । यत्रासिचथशब्दयोः 'अन्येषामपि दृश्यते' इति सांहितिकं दीर्घत्वम् ॥

[31]अथ सौम्यस्य पुरोनुवाक्या याज्या च—'उदु त्यं जातवेदसम्,' 'चित्रं देवानाम्' इति गायत्रीत्रिष्टुभौ ॥ व्याख्याते चैते* । अत्र प्रतीकग्रहणम् । तमिमं जातवेदसं जातप्रज्ञानं सूर्यं देवं केतवः उद्वहन्ति यथा सर्वेषां द्रष्टुं योग्यो भवतीति ॥

[32]द्वितीया—चित्रं चायनीयं देवानां सर्वेषामनीकं अनीकभूतं मित्रस्य वरुणस्य च अग्नेश्चक्षुस्थानीयं जङ्गमस्य स्थावरस्य आत्मभूतः सूर्य उदगात् उदेति । उदेत्य च द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च रश्मिभिरापूरयतीति ॥

[33]अथोपहोमार्थाः तिस्रो गायत्र्यचः—और्वभृगुवदित्याद्याः तत्र ॥

*सं. १-४-४३[1—2].

गुवच्छुचिंमप्नवानवदा हुवे। अग्निꣳ
समुद्रवांससम् । आ सवꣳ सवितु-
र्यथा भगस्येव भुजिꣳ हुवे । अग्नि-
ꣳ समुद्रवांससम् । हुवे वातस्वनं

शुचिम् । अप्नवानवदित्यप्नवान—वत् । एति । हु-
वे । अग्निम् । समुद्रवांससमिति समुद्र—वाससम्।
[34]एति । सवम् । सवितुः । यथा । भगस्य । इव।
भुजिम् । हुवे । अग्निम् । समुद्रवांससमिति समु-
द्र—वाससम् । [35]हुवे। वातस्वनमिति वात—स्वनम् ।

प्रथमा । 'शुचिम्' इति प्रथमपादान्तः । औवाप्नवानौ भार्गवावृषी । यथोक्तं भृगूणां पञ्चार्षेयप्रवरे—'जमदग्निवदौर्ववदप्नवानवच्च्यवनवद्भृगुवत्' इति । और्वश्चासौ भृगुश्च और्वभृगुः । भृगुरिति भार्गवोऽभेदेनोच्यते । यथा और्वो भार्गवोऽग्निमाह्वयत्, यथा चाप्नवानोऽग्निं तद्वदहमपि अग्निं शुचिं समुद्रवाससं आहुवे आह्वयामि आजुहोमि वा । शपो लुक् । समुद्रे वासो यस्य स समुद्रवासाः । अन्तरिक्षे वसतीति के चित् । अपामाच्छादयितेत्यन्ये ॥

[34]द्वितीया—यथा सवितुस्सवमनुज्ञां आह्वयामि प्रार्थये, यथा च भगस्यादित्यस्य भुजिं भोगं प्रार्थये, तद्वदग्निं समुद्रवाससं हुवे । 'जवसवौ छन्दसि' इत्यजन्तौ निपात्येते । भुजेरौणादिकः किप्रत्ययः, भुजिरिति । यद्वा—'इक्श्तिपौ' इति धातुनिर्देशे विधीयमानोऽर्थनिर्देशेपि प्रवर्तते ॥

[35]तृतीया—वातस्वनं वातस्वनवन्तं कविं क्रान्तदर्शनं पर्जन्यक्रन्द्यं पर्जन्यवत्सर्वैराह्वातव्यं सर्वेषां प्रियम् । उभयत्राप्युपमानपू-

कुविं पुर्जन्यंक्रन्द्यꣳ सहंः । अग्निꣳ
संमुद्रवांससम् ॥ ४२ ॥

कुविम् । पुर्जन्यंक्रन्द्युमितिं पुर्जन्यं—क्रन्द्युम् । स-
हंः । अग्निम् । सुमुद्रवांससुमितिं सुमुद्र—वासुसम् ॥

वीर इषꣳ हुव्यमुषसौं मरुतश्च वृष्टिं
भगस्य द्वादंश च ॥ ११ ॥

प्रजापंतिरकामयतैष तें गायत्रो यज्ञं वै प्रजा-
पतेर्जायंमानाः प्राजापुत्या यो वा अयंथादेवतामि-
ष्टगों निग्राभ्यांस्स्थ यो वै देवासुष्टोग्निनां रयिमे-
कांदश ॥ ११ ॥

प्रजापंतिः प्रजापंतेर्जायंमाना व्यायंच्छन्ते
मह्यांमिमान्माया मायिनां द्विचंत्वारिꣳशत् ॥ ४२ ॥

प्रजापंतिरकामयताग्निꣳ संमुद्रवांससम् ॥

र्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सहः सर्वेषां बलं; तद्धेतुत्वात् । यद्वा—सहस्व-
न्तम् । मत्वर्थीयो लुप्यते । ईदृशमग्निं समुद्रवाससं हुवे आह्वयामीति ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये
तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके एकादशोनुवाकः.
समाप्तश्च प्रपाठकः.

द्वितीयप्रपाठकः.

यो वै पवमानानामन्वारोहान् विद्वान् यजतेऽनु पवमानानारोहति न पवमानेभ्योऽवच्छिद्यते श्येनोसि गायत्रछंन्दा अनु त्वाऽऽरंभे स्वस्ति

[1]यः । वै । पवमानानाम् । अन्वारोहानित्यनु–आरोहान् । विद्वान् । यजते । अन्वित्ति । पवमानान् । एति । रोहति । न । पवमानेभ्यः । अवेति । छिद्यते । श्येनः । असि । गायत्रछंन्दा इति गायत्र–छन्दाः । अन्विति । त्वा । एति । रभे ।

अथ द्वितीयप्रपाठकः.

[1]यो वै पवमानानामित्यादि ॥ पवमानाः बहिष्पवमानादयः । ‘पूङ्यजोश्शानन्’ । तेषामन्वारोहाः तान् । यैरन्वारुह्यन्ते अनुक्रमेण प्राप्यन्ते तेषामन्वारोहाः मन्त्राः । तान् विद्वान्यजमानः पवमानानन्वारोहति । न पवमानेभ्योवच्छिद्यते । के पुनरन्वारोहा इत्यत आह—श्येनोसीति । तत्र बहिष्पवमाने पञ्चम्यां स्तोत्रियायां प्रस्तुतायां वाचयति । श्येनः पक्षिविशेषः । स शयनीयः शीघ्रगतिः । स एव त्वमसि । गायत्रछन्दाः गायत्रछन्दस्कः । गायत्र्येव गायत्रम्, ‘छन्दसः प्रत्ययविधाने नपुंसके स्वार्थ उपसंख्यानम्’ इत्यण् । तं त्वामहमन्वारभे अनुक्रमेण रोहामि ।

मा सं पारय सुपर्णोंसि त्रिष्टुप्छंन्दा
अनु त्वाऽऽरंभे स्वस्ति मा सं पारय
सघांऽसि जगंतीछन्दा अनुत्वाऽऽ
रंभे स्वस्ति मा सं पारयेत्याहैते ॥
॥१॥ वै पवंमानानामन्वारोहास्तान्
य एवं विद्वान् यजतेऽनु पवंमानाना

स्वस्ति । मा । समिति । पारय । [2]सुपर्ण इति सु–पर्णः । असि । त्रिष्टुप्छंन्दा इति त्रिष्टुप्–छन्दाः । अन्विति । त्वा । एति । रभे । स्वस्ति । मा । समिति । पारय । [3]सघा । असि । जगंतीछन्दा इति जगंती–छन्दाः । अन्विति । त्वा । एति । रभे । स्वस्ति । मा । समिति । पारय । इति । आह । एते ॥ १ ॥ वै । पवंमानानाम् । अन्वारोहा इत्यंनु–आरोहाः । तान् । यः । एवम् । विद्वान् । यजते । अन्विति । पवंमानान् । एति । रोहति ।

किंच—मा स्वस्ति अविघ्नेन संपारय समाप्तकर्माणं कुरु । पार तीर कर्मसमाप्तौ ॥

[2]अथ माध्यन्दिने पवमाने अष्टम्यां स्तोत्रियायां प्रस्तुतायां वाचयति—सुपर्णोसीति ॥ सुपर्णः श्येनः वृद्धतरः शोभनपतनः । स एव त्वमसि । त्रिष्टुप्छन्दाः । गतमन्यत् ॥

[3]अथार्भवे पवमाने नवम्यां प्रस्तुतायां वाचयति—सघाऽसीति ॥

रोहति न पवमानेभ्योऽवच्छिद्यते यो
वै पवमानस्य संततिं वेद सर्वमा-
युरेति न पुराऽऽयुषः प्र मीयते पशु-
मान्भवति विन्दते प्रजां पवमानस्य
ग्रहा गृह्यन्तेऽथ वा अस्यैतेऽगृहीता
द्रोणकलश आधवनीयः पूतभृत्तान्
यदगृहीत्वोपाकुर्यात्पवमानं वि ॥२॥
छिन्द्यात्तं विच्छिद्यमानमध्वर्योः प्रा-

न । पवमानेभ्यः । अवेति । छिद्यते । यः । वै । पवमानस्य । सन्ततिमिति सं–ततिम् । वेद । सर्वम् । आयुः । एति । न । पुरा । आयुषः । प्रेति । मीयते । पशुमानिति पशु–मान् । भवति । विन्दते । प्रजामिति प्र–जाम् । पवमानस्य । ग्रहाः । गृह्यन्ते । अथ । वै । अस्य । एते । अगृहीताः । द्रोणकलश इति द्रोण–कलशः । आधवनीय इत्या–धवनीयः । पूतभृदिति पूत–भृत् । तान् । यत् । अगृहीत्वा । उपाकुर्यादित्युप–आकुर्यात् । पवमानम् । वीति ॥ २ ॥ छिन्द्यात् । तम् । विच्छिद्यमानमिति वि–छिद्यमानम् । अध्वर्योः ।

गृध्रो वा भासो वा सुपर्णादपि वृद्धतरः । स एव त्वमसि ।

णोऽनु विच्छिद्येतोपयामगृहीतोसि
प्रजापतये त्वेति द्रोणकलशमभि
मृशेदिन्द्राय त्वेत्याधवनीयं विश्वे-
भ्यस्त्वा देवेभ्य इति पूतभृतं पव-

प्राण इति प्र-अनः । अनु । वीति । छिद्येत ।
उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । प्र-
जापतय इति प्रजा-पतये । त्वा । इति । द्रोण-
कलशमिति द्रोण-कलशम् । अभीति । मृशेत् ।
5 इन्द्राय । त्वा । इति । आधवनीयमित्या-धवनी-
यम् । 6 विश्वेभ्यः । त्वा । देवेभ्यः । इति । पूतभृ-

जगतीछन्दाः । समानमन्यत् । इत्याहेति । निगदव्याख्यातम् ॥

4—6 यो वै पवानस्येत्यादि ॥ सन्तानः सन्ततिः अविच्छेदः । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । आयुषः शतसंवत्सर-प्रमाणात् पुरा प्राक् मध्ये न प्रमीयते न म्रियते, पशुमान् भवति बहु-पशुर्भवति । 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । का पुनस्सन्ततिरित्याह—पवमानस्य ग्रहाः द्रोणकलशादयः । ते पवमा-नोपाकरणात्प्राक् ये गृह्यन्ते सा पवमानस्य सन्ततिः । तर्हि कस्य ते गृह्यन्तामित्यत आह—अथेति । एते खलु पवमानस्य ग्रहास्स्युः अस्य पवमानस्य सम्बन्धितया गृहीता एव ग्रहा भवन्ति । के पुनस्ते इत्यत आह—द्रोणकलश इत्यादि । तर्हि

मानमेव तत्सं तनोति सर्वमायुरेति
न पुराऽऽयुषः प्र मीयते पशुमा-
न्भवति विन्दते प्रजाम् ॥ ३ ॥

तमिति पूत-भृतम् । पवमानम् । एव । तत् । समिति । तनोति । सर्वम् । आयुः । एति । न । पुरा । आयुषः । प्रेति । मीयते । पशुमानिति पशु-मान् । भवति । विन्दते । प्रजामिति प्र-जाम् ॥ ३ ॥

एते वि द्विचत्वारिंशच्च ॥ १ ॥

ते मा ग्राहिपतेत्यत आह—तान्यदित्यादि । यद्येवं का गतिः, यदि गृह्यन्ते पवमानग्रहास्स्युः, यदि न गृह्यन्ते पवमानो विच्छिद्येत । नहि भवन्ति गृह्यन्ते न गृह्यन्ते चेति । तत्राह— उपयामगृहीतोसि प्रजापतये त्वेत्यादि । इयं वा उपयामः तयैव गृहीतस्त्वमसीति व्याख्यातम्* । तं त्वां प्रजापतये प्रजापत्यर्थं अभिमृशामीति शेषः । अनेन मन्त्रेण द्रोणकलशमभिमृशेत् उपयामगृहीतोसीति त्रयाणामनुषङ्गः । उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वेत्याधवनीयमभिमृशेत् । उपयामगृहीतोसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति पूतभृतमभिमृशेत् । सर्वे पुरस्तादुपयामाः । एतेनाभिमर्शनेन ग्रहपर्यायेण ते गृहीता भवन्ति । तेन पवमानं सन्तनोति । सर्वमायुरेतीत्यादि । गतम् ॥

इति तृतीये द्वितीये प्रथमोनुवाकः.

---

*सं. १-४-३[1].

त्रीणि वाव सवनान्यथं तृतीयꣳ सवनमवं लुम्पन्त्यनꣳशु कुर्वन्त उपाꣳशुꣳ हुत्वोपाꣳशुपात्रेऽꣳशुमवास्य तं तृतीयसवनेऽपिसृज्याभिषुणुयाद्यदाप्याययति तेनाꣳशुमद्-

[1]त्रीणि । वाव । सवनानि । अथ । तृतीयम् । सवनम् । अवेति । लुम्पन्ति । अनꣳशु । कुर्वन्तः । उपाꣳशुमित्युप–अꣳशुम् । हुत्वा । उपाꣳशुपात्र इत्युपाꣳशु–पात्रे । अꣳशुम् । अवास्येत्यव–अस्य । तम् । तृतीयसवन इति तृतीय–सवने । अपिसृज्येत्यपि–सृज्य । अभीति । सुनुयात् । यत् । आप्याययतीत्या–प्याययति । तेन । अꣳशुमदित्यꣳ-

[1]त्रीणि वाव सवनानीत्यादि ॥ त्रीण्येतानि सवनानि प्रातस्सवनादीनि तैः त्रिभिरपि सवनैः सवनवद्भिर्भवितव्यम् । अथैवं सति तृतीयसवनं अनंशु कुर्युः इदं लुंपेयुर्विनाशयेयुः, सवनस्वभाववैधुर्यात् । तस्मात् उपांशु हुत्वा उपांशुपात्रे प्रागेव प्रातस्सवन एव योंशुः तं तृतीयसवने माध्यन्दिनीये ऋजीषे अपिसृज्य प्रक्षिप्य अभिषुणुयात् । यदाप्याययतीत्यादि । केचिदाहुः—अंशोः प्रक्षेप आप्यायनमिति । अन्ये आहुः—अद्भिराप्यायनं कर्तव्यमिति । तेनाप्यायनेन अंशुमद्भवति । तृतीयसवनस्याभिषवणे च ऋजीषवत्त्वं, तेन सर्वाणि सवनानि